

De greep van het bedrijfsleven op de politiek

MARCEL HANEGRAAFF

RABIN BALDEWSINGH

Haal het woord 'ras' uit de Grondwet

Jaargang 79, nummer 6, 2022

Een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, wetenschappelijk bureau voor de sociaal-democratie

Versijnt zes maal per jaar

Redactie

Paul de Beer
Nik de Boer
Meike Bokhorst
Wimar Bolhuis
Josette Daemen
Ruud Koole
Marijke Linthorst
Kiza Magendane
Annemarijke Nierop (*hoofdredactie*)
Tim 'S Jongers
Bram van Welie

De redactie verwelkomt
bijdragen ter beoordeling.
Kopij graag toezenden
per e-mail naar send@wbs.nl

Redactieadres

Wiardi Beckman Stichting
Emmapark 12
2595 ET Den Haag

Telefoon (070) 262 97 20

E-mail send@wbs.nl

Vormgeving

Jaap Swart (*omslag & lay-out*)

Abonnementen

Bel 06 206 12 852,
mail info@vangennep-boeken.nl
voor een abonnement of kennis-
makingsnummer of meldt u zich
aan via het formulier op
www.vangennep-boeken.nl.

Uitgever

Uitgeverij Van Gennep
Emmastraat 69
1814 DM Alkmaar
info@vangennep-boeken.nl
06 206 12 852

Abonnementsprijzen per jaargang

- ▶ Student/aio/oio/Jong WBS/Jonge Socialisten: € 25
- ▶ Particulier Nederland: € 84,50
- ▶ Instelling Nederland: € 164,50
- ▶ Particulier buitenland: € 147,50
- ▶ Instelling buitenland: € 175,50
- ▶ Losse nummers € 17,50

S&D online

Gratis voor abonnees
Niet abonnees betalen € 2 per maand (per maand opzegbaar).
Aanmelden via send@wbs.nl

© 2022 Uitgeverij Van Gennep

*Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd
en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.*

Redactioneel

Wat delen we nog?

Zonder dat het allesomvattende en daardoor nietszeggende woord ‘woke’ valt, vindt u in dit nummer van *S&D* een aantal bijdragen over identiteitspolitiek. Sjoerd Beugelsdijk stelt dat de individualisering van de samenleving ertoe heeft geleid dat we ongelijkheid niet meer zien als een collectief probleem. Voor de PvdA is dat problematisch. De oplossing die hij ziet is inzetten op een politiek van gelijke startkansen.

Janneke Holman wijst er in haar column op dat structurele ongelijkheid agenderen ook kan door juist de deelp Problemen die daaruit voortkomen te politiseren – zoals energiearmoede, vervoerarmoede en menstruatiermoede.

Menno Hurenkamp & Jan Willem Duyvendak kiezen een andere invalshoek en wijzen erop dat Nederlanders veel vaker hetzelfde ‘gewoon’ vinden dan wordt aangenomen. Hun aanbeveling voor een partij als de PvdA (al dan niet samen met GroenLinks) is nadruk te leggen op maatschappelijke wensen die Nederlanders breed delen, zoals een redelijk inkomen voor alle werkenden of collectieve investeringen om duurzaamheid te bereiken.

In dit nummer vindt u daarnaast essays van Rabin Baldewsingh die ervoor pleit artikel 1 van de Grondwet aan te passen, te beginnen door het woord ‘ras’ eruit te schrappen, Marcel Hanegraaff, die constateert dat de invloed van het bedrijfsleven op de politiek groeit, Tim 'S Jongers over het vissenkomeffect van armoedebeleid en Meike Bokhorst die laat zien dat juist lagere inkomens niet goed worden geholpen bij het isoleren van hun huis.

Ben Dankbaar en Camiel Hamans & Jan Marinus Wiersma reflecteren op de oorlog in Oekraïne en een strategie voor langdurige stabiliteit in Europa. En in de rubriek *Uit het theater* vindt u een selectie uit de voorstelling *Acts of Citizenship* van Via Berlin, waarin Belgische vluchtelingen aan de grens van Nederland staan.

Annemarieke Nierop, hoofdredacteur

Vrijmipo

Hermen Hoek en Marc van Osch zijn werkzaam als docent Nederlands op de OSG Hugo de Groot in Rotterdam. Met Vrijmipo bezorgen zij poëzie op bijzondere en onvermoede plekken.

Een van de mooiste filmtitels van de Duitse cineast Wim Wenders is 'In weiter Ferne, so nah'. In Dordrecht beitelten ze in een kademuur de prachtige dichtregel van Jan Eijkelboom: 'Wat blijft komt nooit terug'. En over de weg schreef de dichter Eva Gerlach: 'Het was niet zo dat wij de weg kwijt waren / eerder was de weg ons kwijt, we hadden hem al / lang verlaten.'

Die omkering – waar sommige dichters heel goed in zijn – maakt verdwalen en verdwijnen in het vervolg eigenlijk onmogelijk. De Finse dichter (en muzikant en theoloog) Risto Oikarinen (1978) doet iets soortgelijks: hij laat ons met een nieuwe blik naar een zeer onpoëtisch onderwerp als eigendomsverhoudingen kijken. Gaandeweg gaat het niet meer om juridisch of economisch eigendom, het vraagstuk over bezit verwordt tot poëzie. Jammer dat Adam Smith en alle Wims, Gerrits, Wopkes en Sigrids dit bijzondere economiecollege niet hebben gelezen.

Een herfstsonate over eigendomsverhoudingen. De berk is van de tuin, de tuin van de berkenbladeren, de bladeren zijn van de bladblazer, de blazer is van de tuinman, de tuinman van de stad, de stad van de staat, de staat is van niemand, niemand van iemand, iemand van zijn lichaam, het lichaam is van de beweging, de beweging van de golven, de golven zijn van de zonestorm, de storm is van het waterglas van de novice, het waterglas van de pillen, de pillen zijn van de arme ziel, de arme ziel is van de therapie, de therapeut van zijn hond, de hond van het dierenrijk, het rijk schijnt te verarmen, de armoede is van de gierigaard, de gierigheid van de hel, de hel van het christelijk geloof, het geloof van de oma op de benedenverdieping, de oma van de aarde, de aarde is van de wortels, de wortels zijn van de berk in de tuin.

Risto Oikarinen

Uit: Herfst (2022)

Vertaling: Adriaan van der Hoeven

Maak snel een gezamenlijk verkiezingsprogramma

Door **Wimar Bolhuis**

Directeur bij TNO | Unit ICT, Strategy & Policy

Bij de nieuwe samenstelling van de Eerste Kamer zullen de fracties van GroenLinks en PvdA samen één fractie gaan vormen. Dat is in mijn ogen een hoopvolle stap vooruit naar een grotere, eendrachtigere links-progressieve politieke beweging die meer politieke macht en invloed kan uitoefenen dan nu. Het is geen utopie dat het geheel electoraal meer oplevert dan de som der afzonderlijke delen, zo laten peilingen zien. Alleen is er meer nodig dan meer zetels.

De fractievoorzitters én opnieuw lijsttrekkers Paul Rosenmöller en Mei Li Vos benadrukken dat hun Eerste Kamerfracties in de afgelopen periode al standpunten afstemden en in 99% hetzelfde stemden. Hun verwachting is dat dit opnieuw gaat lukken, nu als één fractie, en dit is belangrijk. Vanzelfsprekend wordt dit vergemakkelijkt doordat voor de Eerste Kamerfracties geen verkiezingsprogramma's worden geschreven. Dit betekent dat de standpuntenbepaling gebeurt in een zekere vrije omgeving. Ook reageert de Eerste Kamer op wetgeving van de regering, maar doet zelf geen wetgevende voorstellen en maar beperkte beleidsmatige voorstellen.

Voor de verdere, structurele stap naar die grotere en eendrachtige links-progressieve beweging moet er wel een gezamenlijk beleidsprogramma komen, wat een serieuze test voor beide achterbannen kan zijn. Dit zal sowieso voeten in de aarde hebben. Tegelijkertijd is het niet iets wat makkelijk snel en tijdig van de grond komt, vanwege de begrijpelijke dominante waan van de dag en focus

op de eerstvolgende verkiezing. Mocht het kabinet Rutte IV tussentijds plots ten val komen, dan ontstaat direct schadelijke druk op dit proces bij GroenLinks en de PvdA. Terwijl het een zorgvuldig proces dient te zijn voor het draagvlak bij de kaders, de leden en de potentiële kiezers.

Mijn advies aan GroenLinks en PvdA is daarom: benoem snel, in ieder geval direct na de Provinciale Statenverkiezingen, een gezamenlijke verkiezingsprogramma commissie die onderzoekt wat de beleidsmatige hoofdlijnen van dit programma kunnen zijn. Nu blijven fusievoorstanders wat hangen in algemene termen als 'een sociale, groene en rechtvaardige politiek', 'een socialer, duurzamer en verdraagzamer Nederland' en 'het bestrijden van de klimaatcrisis en toenemende ongelijkheid'. Dat is niet concreet genoeg als er straks politieke keuzes gemaakt moeten worden, beleidsvoorstellen gelanceerd, of een kabinetsformatie doorlopen.

Op basis van een voorstel van een commissie over de beleidsmatige hoofdlijnen, kunnen de twee congressen onderling en samen het gesprek aangaan. Zo kunnen GroenLinks en PvdA samen bouwen aan een gedragen gemeenschappelijk verhaal. *De Volkskrant* bekritiseerde dat de linkerflank er al heel lang niet meer in slaagt om vanuit de eigen overtuigingskracht een werkend, samenhangend en toegankelijk alternatief te maken voor de zittende macht. Dit betekent dat de politieke agenda grotendeels wordt bepaald door andere partijen. Het betekent ook dat er nu een kans bestaat. Men kan het beste uit beide programma's combineren voor een sterk, eendrachtig en concreet links-progressief verhaal. Mijn advies is: begin hier snel mee!

Hoe het bedrijfsleven de politiek beïnvloedt

Voormalig Eurocommissaris Neelie Kroes lobbyde voor Uber. Angela Merkel lobbyde tijdens een staatsbezoek aan China voor het frauduleuze bedrijf Wirecard. Mark Rutte probeerde de dividendbelasting af te schaffen, een voorstel dat later vooral ten goede bleek te komen aan één bedrijf: Unilever. Het heeft er alle schijn van dat het bedrijfsleven onbeperkt toegang heeft tot de hoogste vormen van politieke macht.

MARCEL HANEGRAAFF

Universitair hoofddocent aan de UvA, Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen

Hoe groot is de politieke macht van het bedrijfsleven in Nederland eigenlijk? Het is een vraag die niet beantwoord kan worden zonder eerst te definiëren wat we met ‘macht’ precies bedoelen. De Britse socioloog Steven Lukes maakt een verschil tussen drie dimensies van macht.¹

De eerste vorm van macht is *instrumentele macht*. Dit betreft het type macht waarbij actor A (bijvoorbeeld een bedrijf of een lobbyist) actor B (bijvoorbeeld een politieke partij of politici) van positie doet veranderen — een verandering die niet zou hebben plaatsgevonden zonder dat actor A zich met het proces zou hebben bemoeid. Dit is de klassieke vorm van lobbyen: een lobbyist overtuigt een politicus of zet deze onder druk zet om zijn mening te veranderen.

De tweede dimensie van macht betreft de macht van het *controleren van de agenda*. Er vindt hier geen politieke verandering plaats, integendeel: er wordt expliciet geen besluit

genomen. Een onderwerp wordt bewust niet op de politieke agenda geplaatst. Dit type macht is lastiger om waar te nemen, maar is potentieel belangrijker dan instrumentele macht.

De laatste dimensie van macht betreft *structurele macht*. Bij dit type macht hebben politici en lobbyisten dezelfde ideologische opvatting. In deze visie zouden lobbyisten niet eens hoeven te lobbyen, want politici hebben hetzelfde wereldbeeld, problemen worden op dezelfde manier geïnterpreteerd en oplossingen komen overeen. Dit type macht, zoals u kunt begrijpen, is de belangrijkste vorm van macht.

De macht van het bedrijfsleven ontleed

Wat zegt de academische literatuur nu over de instrumentele macht van het bedrijfsleven? Tot uw verassing wellicht blijkt uit vrijwel alle studies dat de instrumentele macht van het bedrijfsleven niet al te groot is.² Bovendien

De Unilever-margarinefabriek aan de Nassaukade in Rotterdam. Voor Unilever waren de Nederlandse belastingregels een belangrijke reden om het hoofdkantoor naar het Verenigd Koninkrijk te verplaatsen.

blijkt dat het bedrijfsleven op concrete onderwerpen gemiddeld gezien meestal niet meer invloedrijk is dan niet-gouvernementele organisaties (ngo's) en vakbonden.³ Natuurlijk zijn er uitzonderingen, en die leest u vooral in de media, maar op geaggregeerd niveau blijkt er tegen elk voorbeeld van disproportionele invloed van het bedrijfsleven⁴ een tegenvoorbeeld te bestaan waar ngo's of vakbonden meer invloed hadden.⁵

De verklaring hiervoor? Ten eerste zijn bedrijven geen unitaire actor: in heel veel gevallen staan de belangen van bedrijven lijnrecht tegenover elkaar.⁶ Denk aan de belangen van Uber ten opzichte van die van de taxibedrijven. Als één kamp wint, betekent dat automatisch verlies voor het andere kamp. Ngo's daarentegen lobbyen veel vaker op onderwerpen waar vrijwel geen bedrijven tegenover staan, zoals mensenrechten of ontwikkelings-samenwerking.

Ten tweede zijn vakbonden en ngo's sterk geprofessionaliseerd gedurende de laatste decennia.⁷ Als het aankomt op pure lobbytechniek doen zij al lang niet meer onder voor hun bedrijfskorporaties. Ten derde, ngo's en vakbonden hebben een krachtig wapen: de publieke opinie.⁸ In de meeste gevallen staat het bredere publiek aan hun kant. Dit wapen komt met name van pas tijdens het lobbyen op concrete onderwerpen die in de politieke arena worden besproken omdat juist deze onderwerpen veel media-aandacht krijgen.

Kortom, als het gaat om instrumentele macht is er geen aanleiding tot zorg over een te grote macht van het bedrijfsleven. Er is simpelweg geen bewijs dat zij meer succesvol zijn in het concreet lobbyen van de macht. Instrumentele macht is echter de minst krachtigste vorm van macht.⁹

Uit onderzoek blijkt dat bedrijven juist bij *het bepalen van wat er op de politieke agenda komt* wel veel macht hebben, meer dan andere type lobbygroepen.¹⁰ Om te begrijpen waarom dit het geval is, moet ik eerst een kleine zijstap maken naar het de literatuur omtrent beleidsvorming. Uit deze literatuur blijkt namelijk

dat beleid meestal niet incrementeel verandert, maar veelal stabiel is en veranderingen eerder de vormen nemen van grote schokken die eens in de zoveel tijd plaatsvinden.¹¹

Het bedrijfsleven, en met name de wat grotere bedrijven, profiteert hiervan. Aan de ene kant zijn de relatieve lange periodes van rust in het voordeel van bedrijven. Periodes van rust duren meestal jaren, soms decennia, en het is zeer duur om continu actief te blijven op deze onderwerpen. Ngo's, vakbonden en ook het midden- en kleinbedrijf hebben niet de middelen om dit zo lang vol te houden.

Bedrijven hebben veel meer macht dan andere lobbygroepen bij het bepalen van wat er op de politieke agenda komt

Bovendien kenmerken deze periodes van rust zich door beperkte media-aandacht. Geen nieuws is immers geen nieuws. Ook dat is in het voordeel van bedrijven; zij hebben geen leden voor wie zij hun lobbyactiviteiten zichtbaar moeten maken, terwijl met name ngo's en vakbonden dit wel moeten doen. Leden betalen immers contributie en willen zien wat er met hun geld gebeurt.¹² Jarenlang 'niks' doen past hier niet goed bij.

Het gevolg is dat bedrijven zich in alle rust kunnen voorbereiden op een nieuwe beleidspiek. Zij kunnen zodoende onderwerpen neutraliseren en zorgen dat ze überhaupt niet op de politieke agenda komen. Of ze kunnen juist zelf nieuwe onderwerpen aandienen. Hierdoor halen de meeste onderwerpen die sterk in het nadeel zijn van bedrijven de politieke agenda bijna nooit en zijn het merendeel van de voorstellen die dit wel doen meer in lijn met de wensen van het bedrijfsleven.¹³

Ngo's, vakbonden en vertegenwoordigers van het midden- en kleinbedrijf daarentegen kunnen zich vaak pas in de strijd mengen als de beleidspiek langzaam maar zeker in aantocht komt.

Wat betreft de *structurele macht* van het bedrijfsleven laten studies zien dat ook hier het bedrijfsleven in het voordeel is.¹⁴ De reden is simpel. Bedrijven geven welvaart aan een land, zorgen voor banen, en, via belastingen, geven politici de middelen om uitgaven te doen. Bedrijven kunnen dreigen de productie naar een ander land te verplaatsen of helemaal weg te gaan uit een land. In de meeste gevallen wordt deze nucleaire optie vrijwel nooit uitgesproken omdat politici zich bewust zijn van dit feit en proberen een economisch klimaat te creëren waar bedrijven willen investeren en hun productie willen voortzetten.

Ook hier geldt dat met name de wat grotere bedrijven en bedrijven in sectoren die cruciaal zijn voor de Nederlandse economie meer structurele macht hebben. Bij hen is er een reeler gevaar dat zij hun productie verplaatsen, zij leveren meer banen en hun bijdrage aan de staatskas is groter.

De grotere bedrijven hoeven vaak niet eens te lobbyen omdat de politiek hun wensen toch al in overweging neemt en hun belangen nooit te veel zal schaden. Het beleid is meestal in het voordeel van grote bedrijven¹⁵ en hoger opgeleiden. Veel minder vaak is het beleid in lijn met de belangen van ngo's, vakbonden, en het midden- en kleinbedrijf.¹⁶ Ngo's kunnen weliswaar gebruikmaken van hun ideologische macht door politici moreel aan te spreken, zoals vaak gebeurt in kwesties omtrent klimaat en mensenrechten, en vakbonden en het midden- en kleinbedrijf kunnen dreigen te staken, maar dit staat niet in verhouding tot de structurele macht van kapitaalcrachtige bedrijven.

Meer macht voor bedrijfsleven?

De macht van het bedrijfsleven in Nederland lijkt toe te nemen. Neem de groei van de bedrijvenlobby over de tijd. Nederland heeft

decennialang een typisch corporatistisch systeem van belangroepen gekend. Branche- en koepelorganisaties tezamen met vakbonden hadden in dit systeem een centrale politieke rol als onderhandelingspartner van de overheid.

Het voordeel van dit systeem is dat branche- en koepelorganisaties het bedrijfsleven bij elkaar brengen en posities propageren die voor de hele sector van belang zijn (en dus niet alleen de grotere bedrijven). Bovendien hebben branche- en koepelorganisaties belang bij een langetermijnvisie, zodat een sector niet alleen op korte termijn winstgevend is, maar ook op lange termijn bestaansrecht heeft.

De mediërende rol van de branche- en koepelorganisaties is echter sterk aan het afnemen, terwijl bedrijven veel vaker zelf bij de overheid lobbyen. Uit recent onderzoek blijkt dat met name sinds de jaren negentig de politieke rol van individuele bedrijven exponentieel is toegenomen.¹⁷ Individuele bedrijven zijn nu met afstand de belangrijkste lobbyspelers in Nederland.

Deze omwenteling kan leiden tot een grotere macht van grote bedrijven zo blijkt uit Amerikaans onderzoek, waar deze omwenteling al veel langer geleden plaatsvond. Dit leidt namelijk tot een lobby gericht op de korte termijn¹⁸ en tot beleid dat vooral ten goede komt van grote ondernemingen.¹⁹

Lobbyregister

Nu mag iedereen natuurlijk zelf beoordelen of deze trend zorgelijk is of niet. Wat niet ter discussie zou mogen staan, is dat goed ingeschat moet kunnen worden *wat* de macht van het bedrijfsleven is. Hier schort het nogal aan in Nederland. Het is heel moeilijk een overzicht te geven van de precieze invloed van het bedrijfsleven in Nederland omdat we amper regelgeving hebben op het gebied van lobbyen. Dit kan en moet beter.

Het is niet ingewikkeld om bij te houden met wie beleidsmakers praten en waarover ze in gesprek zijn. Kortom een lobbyregis-

ter moet er simpelweg komen, zoals Astrid Oosenbrug en Lea Bouwmeester al in 2015 in de Kamer voorstelden en meer recent Pieter Omtzigt en Laurens Dassen. Op deze manier maak je inzichtelijk met wie politici praten en over welke onderwerpen, zodat het makkelijk wordt te bepalen hoe besluiten worden genomen en welke belangen er spelen.

De grotere bedrijven hoeven vaak niet eens te lobbyen omdat de politiek hun wensen toch al in overweging neemt

Uit onderzoek blijkt dat meer transparantie alleen niet automatisch leidt tot meer politiek vertrouwen.²⁰ Het is hierom van belang dat transparantie altijd samengaat met de mogelijkheid tot *verantwoording*: hoe zijn besluiten genomen, op basis van welke informatie, en welke afwegingen zijn daarbij gemaakt?²¹

Een manier om dit te doen is een overzicht te geven van alle belangen die gewogen zijn als supplement bij besluitvorming. Op deze manier wordt het standaard praktijk om verantwoording te geven over de input van lobbyisten en hoe daarmee is omgegaan. Zo voorkom je selectief shoppen in de lobbyregisters door journalisten en andere belanghebbenden door de contacten tussen lobbyisten beleidsmakers in de juiste context te plaatsen.

Naast transparantie en verantwoording is het wellicht nog belangrijker om een gelijk speelveld voor lobbyisten te creëren. Uit onderzoek weten we dat dat ongelijkheid in lobbyen in grote mate een gevolg is van de grote ongelijkheid in middelen die verschillende groepen ter beschikking hebben, ongeacht hoe de overheid zich verhoudt tot deze lobbyisten.²²

Het is voor VNO-NCW veel makkelijker om een lobby lang vol te houden dan voor MKB Nederland. Het is veel makkelijker voor Tata Steel om jarenlang, zelfs decennialang, contacten te onderhouden met verantwoordelijke politici, dan voor een burgerinitiatief dat zich zorgen maakt over de luchtkwaliteit.

Als de politiek serieus een eerlijkere lobby wil creëren zal zij meer moeten doen dan registratie en verantwoording alleen. Zij zal dan, aan de ene kant, meer moeten investeren in maatschappelijke organisaties, zodat er een breed pallet aan bekwame organisaties is die zich kan meten met het bedrijfsleven. Aan de andere kant zal zij veel meer moeite moeten doen om deze organisaties bij de politiek te betrekken.

Dus niet enkel de vertrouwde rollerdesk raadplegen bij het uitnodigen van belangengroepen, maar echt moeite doen om steeds weer nieuwe organisaties te spreken. Een eerlijke lobby gaat niet vanzelf: er moet actief geïnvesteerd worden om belangen die minder vaak gehoord worden te stimuleren zich te organiseren en hun stem te laten horen.

Vaak betekent dit simpelweg het structureel financieel ondersteunen van maatschappelijke organisaties met als concreet doel het creëren van een divers en gebalanceerd maatschappelijk middenveld. Een voorbeeld waar dit expliciet zo wordt ingezet is de Europese Unie. Een belangrijk deel van de subsidies die daar worden verleend, betreffen het financieren van vertegenwoordigers van het midden- en kleinbedrijf, ngo's en vakbonden die anders moeilijk zouden overleven. Dit zorgt voor een meer gebalanceerd systeem van belangenvertegenwoordiging in Europa. Bedrijven zijn nog steeds in de overmacht, maar de verschillen zijn wel kleiner dan in politieke systemen waar deze financiële ondersteuning ontbreekt. Ongeveer een derde van de lobbygroepen in de EU is niet aan een bedrijf gerelateerd, terwijl dit in de VS slechts 15% is, een land waar het maatschappelijk middenveld vrijwel niet gesteund wordt door de overheid.

Het is natuurlijk naïef om te veronderstellen dat politici belanggroepen zullen uitnodigen waarvan ze al weten dat die lijnrecht tegen hun belangen ingaan. Daarom is het van cruciaal belang een onafhankelijk instituut op te richten dat toeziet op dit proces, zoals al gebruikelijk is in andere politieke systemen zoals de Europese Unie en Frankrijk. Dit instituut controleert de registratie van lobbyisten en de posities die ze innemen. Dit instituut controleert of het belangengroepensysteem een goede vertegenwoordiging vormt van de belangen in de samenleving. Dit instituut controleert of er voldoende spreiding en afwisseling is bij hoorzittingen en andere fora waar belangengroepen aanwezig zijn.

De macht van het bedrijfsleven in Nederland lijkt toe te nemen

Dit instituut brengt rapporten uit waar 'de staat van de Nederlandse lobbycultuur' wordt besproken op basis van objectieve en neutrale informatie. Kortom, dit instituut zorgt ervoor dat de lobby in Nederland te goeder trouw wordt gevolgd, beoordeeld en geïmplementeerd. Op deze manier wordt transparantie en politiek verantwoording geen politiek wapen, maar een waarborg voor democratische besluitvorming.

Het voorgaande gaat om het in kaart brengen van de lobby inzake de eerste twee dimensies van macht: instrumentele macht en de controle over de politieke agenda. Als het gaat om het in kaart brengen van structurele macht zullen lobbyregels minder effect sorteren. Toch is dit niet direct een probleem, omdat structurele macht zich feitelijk manifesteert in beleid, ongeacht of er gelobbyd is of niet.

Het feit dat beleidsmakers vaker keuzes maken ten faveure van kapitaalkrachtige be-

drijven en bedrijven die actief zijn in cruciale economische sectoren zullen veel burgers niet direct als een probleem ervaren, getuige de rechtse dominantie in het huidige parlement. Het is pas een probleem als burgers dit niet weten en op grond van verkeerde aannames een keuze maken. De verantwoordelijkheid voor het bekendmaken van deze informatie ligt echter bij de politiek zelf. Zij moet zichtbaar maken wat de effecten zijn van beleid, wie profiteert, en of dit wenselijk is. Daarna is het aan de kiezer. Ideologische macht bestrijdt men met een alternatief ideologisch verhaal over de richting van een land en de economie.

Maak de lobby in Nederland eerlijker

De maatregelen die ik voorstel hebben niet als doel om lobbyen te verbieden of in diskrediet brengen. Het is in mijn ogen goed dat de overheid praat met alle belanghebbende in de samenleving, inclusief het bedrijfsleven. Het doel is om de lobby eerlijker te maken, zodat elke stem evenveel waard is en gewaardeerd wordt.

Lobbyregels bieden geen oplossing voor de structurele macht die bedrijven hebben. Dit zien we bijvoorbeeld terug in landen waar er sterke regels voor lobbyen zijn, zoals de Verenigde Staten. Dit land kent de strengste regels als het gaat om lobbyen, maar toch is de macht van het bedrijfsleven ongeëvenaard hoog.²³ De reden is simpel: het bedrijfsleven en een vrije economie staan centraal in de dominante ideologie die door de Amerikaanse politiek en samenleving waait. Kortom, je kunt nog zoveel regels bedenken als je wilt, uiteindelijk kiest de burger politici die op grond van ideologische kaders keuzes maakt.

Zo gaat dat ook in Nederland. Wil je dus niet dat bedrijven de boventoon voeren in beleidsprocessen, kom dan met een aantrekkelijk alternatief verhaal dat kiezers duidelijk maakt dat het anders moet. Lukt dit, dan pas perk je de macht van het bedrijfsleven echt in. Lukt dit niet dan is dit blijkbaar wat burgers willen. Precies zoals dat in een democratische samenleving zou moeten.

Noten

- 1 Lukes, S. (1974). *Power: A radical view*. Bloomsbury Publishing.
- 2 Lowery, D. (2013). *Lobbying influence: Meaning, measurement and missing*. Interest Groups & Advocacy, 2(1), 1-26.
- 3 Zie bijvoorbeeld: Dür, A., Bernhagen, P., & Marshall, D. (2015). *Interest group success in the European Union: When (and why) does business lose?* Comparative Political Studies, 48(8), 951-983; Klüver, H. (2013). *Lobbying in the European Union: interest groups, lobbying coalitions, and policy change*. Oxford University Press.
- 4 <https://corporateeurope.org/en/dieselgate-its-tremors-and-role-car-industry-lobbying>
- 5 <https://www.euractiv.com/section/trade-society/news/three-million-people-unite-to-derail-ttip/>
- 6 Truijens, D., & Hanegraaff, M. (2021). The two faces of conflict: how internal and external conflict affect interest group influence. *Journal of European Public Policy*, 28(12), 1909-1931.
- 7 Berkhout, J., Hanegraaff, M., & Maloney, W. A. (2021). Looking for 'voice' in business and citizen groups: who's being heard? *Political Studies*, 00323217211019318.
- 8 Dür, A., Bernhagen, P., & Marshall, D. (2015). Interest group success in the European Union: When (and why) does business lose? *Comparative Political Studies*, 48(8), 951-983.
- 9 Lukes, S. (1974). *Power: A radical view*. Bloomsbury Publishing.
- 10 Lowery, D. (2013). *Lobbying influence: Meaning, measurement and missing*. Interest Groups & Advocacy, 2(1), 1-26.
- 11 True, J. L., Jones, B. D., & Baumgartner, F. R. (2019). Punctuated-equilibrium theory: explaining stability and change in public policymaking. In *Theories of the policy process* (pp. 155-187). Routledge.
- 12 Hanegraaff, M., Beyers, J. A., & De Bruycker, I. (2016). Balancing inside and outside lobbying: The political strategies of lobbyists at global diplomatic conferences. *European Journal of Political Research*, 55(3), 568-588.
- 13 Zie bijvoorbeeld Culppepper, P. D. (2010). *Quiet politics and business power: Corporate control in Europe and Japan*. Cambridge University Press.
- 14 Culppepper, P. D. (2015). Structural power and political science in the post-crisis era. *Business and Politics*, 17(3), 391-409; Hanegraaff, M. (2022). When does the structural power of business fade? assessing business privileged access at global climate negotiations. *Environmental Politics*, 1-26.
- 15 Gilens, M., & Page, B. I. (2014). Testing theories of American politics: Elites, interest groups, and average citizens. *Perspectives on politics*, 12(3), 564-581.
- 16 Hakhverdian, A., & Schakel, W. (2017). *Nepparlement?: een pleidooi voor politiek hokjesdenken*. Amsterdam University Press.
- 17 Aizenberg, E., & Hanegraaff, M. (2020). Is politics under increasing corporate sway? A longitudinal study on the drivers of corporate access. *West European Politics*, 43(1), 181-202.
- 18 Mizruchi, M. S. (2013). The fracturing of the American corporate elite. In *The Fracturing of the American Corporate Elite*. Harvard University Press.
- 19 Baccini, L., Pinto, P. M., & Weymouth, S. (2017). The distributional consequences of preferential trade liberalization: Firm-level evidence. *International Organization*, 71(2), 373-395.
- 20 Grimmelikhuijsen, S. G., & Meijer, A. J. (2014). Effects of transparency on the perceived trustworthiness of a government organization: Evidence from an online experiment. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 24(1), 137-157.
- 21 Crepaz, M., & Arikan, G. (2021). Information disclosure and political trust during the COVID-19 crisis: Experimental evidence from Ireland. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 31(sup1), 96-108.
- 22 Berkhout, J., Hanegraaff, M., & Braun, C. (2017). Is the EU different? Comparing the diversity of national and EU-level systems of interest organisations. *West European Politics*, 40(5), 1109-1131.
- 23 Gilens, M., & Page, B. I. (2014). Testing theories of American politics: Elites, interest groups, and average citizens. *Perspectives on politics*, 12(3), 564-581.

Weg met die hulp voor iedereen

Door **Annemarieke Nierop**

Hoofdredacteur S&D en raadslid in Heiloo

Gemeenten mogen sinds 2020 bij de zorg die ze organiseren voor hun inwoners geen onderscheid meer maken tussen mensen met veel en mensen met weinig inkomen of vermogen. Iedereen betaalt hetzelfde bescheiden bedrag via het abonnementstarief. Dat is goed voor het draagvlak want zo profiteert iedereen van onze sociale voorzieningen, toch? Maar het gevolg is een ontluisterend ontmoedigingsbeleid voor inwoners die om hulp vragen.

Net zoals een energieplafond op termijn onbetaalbaar is als de overheid deze voor alle inkomens beschikbaar blijft stellen, zo krijgen gemeenten hun begroting niet rond als ze voor al die steeds ouder wordende Nederlanders trapliften moeten installeren en huizen rolstoelvriendelijk moeten maken.

En net zoals het einde van het energieplafond al in zicht is voordat dit is ingegaan, proberen gemeenten van al die om hulp vragende burgers af te komen. Dat doen ze door de voorzieningen die ze hun inwoners moeten aanbieden zo onaantrekkelijk te maken dat daar zo min mogelijk gebruik van wordt gemaakt. Dat gaat met vrij grof geschut.

Wilt u een traplift? Dat kan maar dan laten we deze alleen installeren aan de ‘muurkant’, meestal de buitenzijde van de trap. Dat de mantelzorgende partner, vaak op leeftijd, zich dan via de smalle binnenzijde van de trap naar boven moet wurmen is inderdaad niet heel veilig. Voor een extra betaling aan de installateur van € 1300 kan de traplift wel veilig gemaakt worden. De traplift blijft overigens eigendom van de gemeente natuurlijk, en ja:

het is uiteindelijk goedkoper en heel veel makkelijker zelf die traplift te regelen!

Heeft u schoonmaakhulp nodig omdat u beginnend dement bent en wat oud en kwakkelend? De gemeente regelt het, maar wel goedkoop dus er is een lange wachtlijst en het is maar voor 1,5 uur per week en vaste krachten zijn er niet. Ja een hulp die u zelf regelt is wel fijner natuurlijk!

Kunt u niet meer douchen omdat u afhankelijk geworden bent van een rolstoel? Dan is het antwoord van de gemeente op uw hulpvraag niet dat de douche aangepast wordt, maar het dringende advies een geschikte woning te vinden voor uw beperkingen. Dat dit soort huizen niet zomaar voorhanden zijn en u al twintig jaar van het sociaal minimum leeft, wordt niet meegewogen: de gemeente heeft iedereen even lief. En hoewel dat sympathiek klinkt: onze verzorgingsstaat is er voor iedereen, van ons samen, is het gevolg dat u als zelfstandig wonende rolstoelgebruiker alleen kunt douchen als u zelf de middelen bij elkaar schraapt om de douche te verbouwen.

Inwoners kunnen altijd bezwaar maken tegen besluiten van de gemeente, is stevast de verdediging van deze systematiek. Ja dat zal zo zijn, maar juist als je dement aan het worden bent, als je ziek bent en toch al nauwelijks rond komt, als je bijna bezwijkt onder mantelzorg heb je geen energie om bezwaar te gaan maken tegen de beslissing van de gemeente.

Weg dus met die hulp voor iedereen. Goede zorg vanuit de gemeenten bestaat bij de gratie dat deze alleen toegankelijk is voor mensen die het echt nodig hebben. Andere voorzieningen die voor iedereen toegankelijk zijn – subsidies, collectieve verzekeringen, onderwijs – zouden er voldoende moeten zijn om onze overheid van ons allemaal te maken.

De geïndividualiseerde samenleving is een politieke valkuil

Ongelijkheid wordt steeds vaker genoemd als een groot maatschappelijk probleem. Lastig voor een partij als de PvdA is echter dat ongelijkheid tegenwoordig niet als collectief probleem wordt ervaren, maar als probleem van afzonderlijke groepen. Een overkoepelend verhaal over bestrijding van ongelijkheid in startkansen is een manier al deze groepen toch te verbinden.

SJOERD BEUGELSDIJK

Hoogleraar aan de Faculteit Economie en Bedrijfskunde van de Rijksuniversiteit Groningen en auteur van het boek 'De Verdeelde Nederlanden' over de toegenomen verschillen in de leefwerelden van Nederlanders.

Waarom zit 'links' al zo lang in de hoek waar de electorale klappen vallen? Zijn het de op-eenvolgende partijleiders die te weinig zichtbaar zouden zijn? Is het misschien een gebrek aan aandacht voor klassiek linkse thema's? Is het wellicht de effectiviteit waarmee rechtse partijen linkse onderwerpen weten te kapen? Of sluit de behoefte van links om de samenleving te veranderen niet langer aan bij een centrum-rechtse bevolking die het overwegend wel goed vindt zoals het is?

Volgens mij is geen van bovenstaande antwoorden het antwoord op de vraag. Ik denk dat er wat anders aan de hand is. Ik noem het de paradox van de sociaal-democratie.

Mijn argument vat ik samen in vier stappen:

- ▶ Sociaaleconomische ongelijkheid staat sinds lange tijd weer centraal in het maatschappelijke en politieke debat.
- ▶ Ongelijkheid wordt in een sterk geïndividualiseerde samenleving als de Nederlandse niet gezien als een collectief probleem om twee redenen. Eén: individualisering gaat samen met het idee dat sociaaleconomisch succes en falen vooral het resultaat zijn van iemands eigen verdienste of schuld. Twee: individualisering leidt er bovendien toe dat ieder individu gekend wil worden in zijn of haar eigen unieke verdriet en onmacht.
- ▶ 'Links' zal pas electoraal winnen als ze in staat is de grote gemene deler te definiëren die onder de vele verschijningsvormen van ongelijkheid in startkansen ligt.
- ▶ De huidige armoedediscussie illustreert mijn argument. Incidenteel beleid gericht op het beperken van bijvoorbeeld energiearmoede helpt, maar nog meer dan armoedebestrijding zou het moeten gaan over

het tegengaan van structurele ongelijkheid in startkansen.

De paradox van de sociaal-democratie is de volgende: de prijs voor de verheffing van het geïndividualiseerde volk is de ontkenning dat ongelijkheid een collectief probleem is.

Dankzij Chinezen, robots en Trump hebben we het weer over ongelijkheid

Laat ik bij het begin beginnen. Waarom hebben we het ineens over ongelijkheid? Ongelijkheid staat hoog op de agenda van politici, beleidsmakers, columnist en sociale wetenschappers. Of beter gezegd: het was er nooit helemaal van af, maar ineens zien we weer hoe ongelijkheid in Nederland een probleem is.

Ongelijkheid kent vele verschijningsvormen, maar gaat in de kern uiteindelijk altijd om sociaaleconomische ongelijkheid. En voor alle duidelijkheid, het gaat niet om ongelijkheid in uitkomsten (dus niet: een communistische heilstaat waar iedereen er sociaaleconomisch even beroerd bij zit), maar om ongelijkheid in de kans om er wat van te maken in het leven. En dat wordt in toenemende mate als problematisch ervaren door een groeiende groep Nederlanders.

Waar iemands wieg staat, heeft altijd invloed gehad op de kansen die iemand de rest van zijn of haar leven krijgt. De kaarten worden bij geboorte niet opnieuw geschud. Wat je vader of moeder doet, heeft grote invloed op de rest van je leven. Neem alleen al het verschil tussen huren en kopen. Als je ouders een koopwoning hebben, is er door de waarde-stijging van hun huis waarschijnlijk sprake van een forse erfenis. Als je ouders huren, erf je waarschijnlijk een plek op de wachtlijst van de woningbouwvereniging.

In Nederland is het niet de ongelijkheid in maandelijkse inkomens die problematische vormen aanneemt. Het is het grote en toegenomen verschil in vermogen. En vermogen is niet enkel financieel vermogen. Het is kapitaal in de breedste zin van het woord. Het Sociaal en

Cultureel Planbureau onderscheidt vier soorten kapitaal. Het gaat om de ongelijke verdeling van sociaal kapitaal (de netwerken die je kunt aanspreken), cultureel kapitaal (de mogelijkheid om je effectief uit te drukken en te communiceren), persoonskapitaal (gezondheid en ook uiterlijk) en uiteraard economisch kapitaal.

Voor alle vormen van kapitaal geldt dat er sprake is van generationele overdracht. We weten dat verschillen in kapitaal bij de start van iemands leven invloed hebben op de kans om er zelf wat van te maken. Dat is niet nieuw. Gezonde ouders hechten aan groente en fruit. Ouders met netwerken kunnen deze aanspreken om hun kinderen vooruit te helpen. Bemiddelde ouders betalen de studie van hun kinderen en co-financieren de aankoop van de eerste woning van hun zoon of dochter. En ouders met veel cultureel kapitaal kunnen hun kinderen helpen bij het maken van de juiste keuzes, bijvoorbeeld welke opleiding goede kansen geeft op een baan later.

Deze feiten zijn niet veranderd. Wat wel is veranderd, is de context waarbinnen de discussie over ongelijkheid nu plaatsvindt. De samenleving is veranderd en daardoor kijken we anders naar ongelijkheid dan een paar decennia geleden. Het onderwerp is mainstream geworden. Een politicus die nu nog zegt dat we eerst maar eens onderzoek moeten doen naar ongelijkheid voordat we beleid maken is niet geloofwaardig.

En toen sloot de McDonalds

Na jaren van nadruk op groei van materiële welvaart, economisering van de samenleving en globalisering van de economie is de wind gedraaid. Geopolitiek is terug en direct gekoppeld aan handelsbeleid en bescherming van de eigen economie en technologie. President Biden heeft de handelsoorlog van Trump met de Chinezen niet gestopt, maar er zelfs een schepje bovenop gedaan. Ook in Europa is de sfeer gekanteld. Een paar jaar geleden werd de haven van Piraeus in Griekenland zonder problemen verkocht aan de Chinezen, nu leidt de

verkoop van een minderheidsaandeel van de haven van Hamburg aan diezelfde Chinezen tot forse discussies. Internationale economie is niet langer apolitiek.

Kritische geluiden over globalisering en economisering van de samenleving zijn niet nieuw. Het verschil is dat de stem van de minderheid nu de stem van de meerderheid is geworden. Een voorbeeld. In 2001 werd bij de anti-globaliseringsprotesten tegen de G8 in Genua door demonstranten geroepen dat globalisering slecht zou zijn voor het klimaat, dat werknemers door vrijhandelsverdragen

Als iemand uit de stad komt, wil dat niet automatisch zeggen dat iemand tegen het platteland is of andersom

wereldwijd tegen elkaar uitgespeeld zouden worden, dat de ongelijkheid zou toenemen en multinationals te veel ongecontroleerde macht zouden krijgen. Bovendien werd gewaarschuwd voor Big Tech omdat we niet alleen maar de voordelen van nieuwe technologie zouden moeten benadrukken.

Deze geluiden waren in 2001 een stem in de marge. Inmiddels is dit geluid mainstream geworden. Zelfs economen zijn het eens: door globalisering is de ongelijkheid tussen landen afgenomen, maar binnen landen toegenomen. Het is een draai van een beroepsgroep die decennialang vooral had geslagen op de trommel van de vrijhandel en enigszins verblind vooral de voordelen ervan benoemde. Tussen de opening van een vestiging van het meest iconische kapitalistische Amerikaanse bedrijf wereldwijd – McDonalds – in Moskou in 1990 en de sluiting in maart 2022 liggen 32 unieke jaren. Ze zijn uniek omdat de economische geschiedenis in deze periode zo bij-

zonder was: de ‘nieuwe economie’ in de jaren negentig toen sommige opiniemakers en economen dachten dat we nooit meer een economische crisis zouden hebben, de geklapt internetbubbel van 2001, de financiële crisis van 2008, de spanningen tussen de noordelijke en zuidelijke eurolanden en de handelsoorlog met de Russen en de Chinezen.

De jaren zijn uniek omdat ongelijkheid nauwelijks een rol speelde in het debat over de B.V. Nederland in de jaren negentig en het dat wel doet in 2022. En dat is volledig toe te schrijven is aan wat er in die 32 jaar is gebeurd tussen de opening en sluiting van die McDonalds.

De verdeelde Nederlanden

In mijn boek *De Verdeelde Nederlanden* beschrijf ik hoe de Nederlandse economie en samenleving zijn veranderd in deze periode. De kortste samenvatting is dat de economie fors is veranderd door globalisering (vooral door de opkomst van China) en het gebruik van robots en computers. Daarop volgde een verschuiving op de arbeidsmarkt met winnaars en verliezers.

Niet alleen in Nederland is er sprake van winnaars en verliezers van de globalisering en technologische vooruitgang. Internationaal leidde dit tot protest variërend van de gele hesjes in Frankrijk tot de verkiezing van Trump en zijn reactie om een handelsoorlog met China te beginnen. Inmiddels zijn we het er wel over eens: globalisering en technologische ontwikkeling hebben ons niet alleen maar de vooraf beloofde voordelen gebracht. Of preciezer gezegd: de voordelen en nadelen zijn niet gelijk verdeeld.

Parallel aan de globalisering van de economie is de samenleving ge-economiseerd. Het verhaal is inmiddels bekend: de overheid op afstand, eigen verantwoordelijkheid, een verzorgingsstaat die steeds meer voorwaardelijkheid heeft ingebouwd. U hebt recht op bijstand, maar we controleren wel of u boodschappen krijgt van de buurvrouw. U hebt recht op WW, maar u kunt verplicht worden

een baan te accepteren aan de andere kant van het land. U hebt recht op kinderopvangtoeslag, maar alleen als uw partner een bepaald aantal uur werkt, uw inkomen een bepaalde grens niet overschrijdt, en trouwens heeft u eigenlijk één of meerdere kinderen?

De publieke sector hebben we ingericht op basis van diezelfde onderliggende ideeën over het belang van economische prikkels en tegenprestaties. In de zorg worden medewerkers afgerekend op aantallen klanten, de politie op aantallen afgehandelde cases, en wetenschappers op aantallen gepubliceerde artikelen. We noemen het New Public Management.

Corona als contrastvloestof

De tegenbeweging is inmiddels in gang gezet. Daar is niet één persoon of organisatie verantwoordelijk voor. Deze beweging is de optelsom van allerlei barstjes in het sociaal-economische systeem en ons wat naïeve egalitaire zelfbeeld. Dat leidt ertoe dat we steeds explicieter de nadelen benoemen van de manier waarop we Nederland de laatste dertig jaar hebben ingericht. Dat proces van bezinning is door corona versneld. Corona heeft bijgedragen aan het hernieuwde besef dat ongelijkheid een probleem is.

Tijdens corona gingen de talkshows over de grote verschillen in de gevolgen van corona voor Nederlanders. Ondernemers die hun zaak moesten sluiten versus mensen in loondienst. Mensen met een vaste baan versus mensen die als zzp-er hun geld verdienden. Gezinnen waar voor ieder kind geld was voor een eigen tablet en een eigen kamer om thuisonderwijs te volgen versus gezinnen waar kinderen met één tablet samen op de bank in de woonkamer hun thuisonderwijs moesten doen. Gezinnen waar ouders de gemiste school prima konden opvangen omdat ze zelf goed kunnen lezen en schrijven versus gezinnen waar de ouders dat niet konden compenseren. Niet omdat ze niet willen. Maar omdat ze het vereiste sociale, culturele en economische kapitaal niet hebben.

Corona maakte duidelijk dat de leefwerelden van Nederlanders ver uit elkaar liggen. We hebben met massale overheidssteun de grootste spanningen tussen groepen afgekocht, maar corona heeft wel als contrastvloestof gediend omdat het bestaande scheidslijnen haarscherp aan het licht bracht.

Een nieuwe atlas van Nederland

Parallel aan corona is er vanuit de wetenschap een ontwikkeling geweest die de discussie over ongelijkheid heeft versneld. Sociale wetenschappers en gezondheidswetenschappers hebben steeds betere gegevens over de mate waarin de verschillen in sociaal, economisch, cultureel en persoonlijk kapitaal ertoe doen. Tot op het niveau van gemeenten en wijken. Dat er verschil was in gezonde levensjaren tussen mensen met veel kapitaal en mensen met weinig kapitaal wisten we al wel. Maar als er ineens een concreet getal staat van bijna zes jaar eerder dood en meer dan tien ervaren gezonde levensjaren minder voor mensen met weinig kapitaal, dan is er geen ontkennen meer aan. Zeggen dat ongelijkheid ertoe doet is één ding. Concluderen dat iemand zoveel jaren eerder overlijdt, is nogal wat anders. Zeker als de redenen hiervoor teruggaan tot waar zijn of haar wieg stond. Dan wordt ongelijk oneerlijk.

En daar reageren mensen op. In hun *Atlas van Afgehaakt Nederland* beschrijven Josse de Voogd en René Cuperus gedetailleerd op wijkniveau hoe deze maatschappelijke verschillen in kapitaal samengaan met voorkeuren voor politieke partijen en vooral met de keuze om helemaal niet (meer) te stemmen. Los van de vraag of de term 'afgehaakt' de juiste is (het suggereert dat mensen zelf bewust afhaken, terwijl nog maar de vraag is of mensen ooit wel de kans hebben gehad om aan te haken) heeft dit rapport beleidsmakers en politici voor en met name achter de schermen wel wakker geschud.

Opwaartse sociale mobiliteit is het idee dat je het beter krijgt dan je ouders. Maar

juist die sociale mobiliteit staat onder druk. En de combinatie van toenemende ongelijkheid en afgenomen sociale mobiliteit leidt tot teleurstelling, stress en boosheid. Daar komt nog iets bij. En dat heeft te maken met hoe we als samenleving aankijken tegen deze toegenomen verschillen in kansen om er iets van te maken.

***‘Dat bepaal ik zelf wel!’*, sprak de geïndividualiseerde Nederlander**

Generatie na generatie is geïndividualiseerd. De boomers die na de oorlog geboren zijn, hebben individuele vrijheden bevochten en elke generatie die volgde heeft die strijd verder voortgezet. Die vrijheid heeft veel goeds gebracht. Maar individualisering staat al een paar jaar in de top-drie van grootste zorgen van Nederlanders als ze gevraagd wordt naar hun zorgen over Nederland. Het Sociaal en Cultureel Planbureau noteert vaak reacties van bezorgde burgers in zijn enquêtes als ‘doorgeslagen individualisering’. Het is een reactie op het gemis aan gemeenschap.

Het proces van individualisering loopt parallel aan de economisering van de samenleving de afgelopen decennia. Dat is geen toeval. Het ideaal dat elk individu zich moet kunnen ontplooiën in alle vrijheid is een prachtige ambitie die liberalen delen met sociaal-democraten. Individuele keuzevrijheid gaat samen met individuele verantwoordelijkheid. Het idee dat je sociaaleconomische positie afhangt van je eigen inzet is op papier een mooi ideaal. Maar eigen inzet en eigen verantwoordelijkheid zijn niet hetzelfde. Vooral als de startkansen van Nederlanders zo verschillen en de kans om van een dubbeltje een kwartje te worden onder druk staat.

Ik constateer het volgende:

- ▶ De kaarten worden bij iemands geboorte niet opnieuw geschud.
- ▶ In het geïndividualiseerde Nederland van nu houden we mensen zelf verantwoordelijk voor hun succes en falen.

- ▶ De kans om van een dubbeltje een kwartje te worden staat onder druk – juist ook bij de middenklasse.

Kiezers zijn niet blind. Je zou verwachten dat kiezers dit aangrijpen om op politieke partijen te stemmen die een agenda hebben om hier wat tegen te doen. En toch gebeurt dat nauwelijks. Opgeteld zijn PvdA, SP, de PvdD en GroenLinks op dit moment kleiner dan de VVD in de Tweede Kamer. Een belangrijke oorzaak hiervoor zoek ik in diezelfde individualisering.

Weg met het monopolie op verdriet

Als gevolg van die individualisering wordt het maatschappelijk verdriet – veroorzaakt door iemands achtergestelde sociaaleconomische positie – verdeeld over allerlei groepen. Die groepen monopoliseren vervolgens hun verdriet. In mijn boek beschrijf ik hoe het mo-

Het is voor linkse politieke partijen verleidelijk om elke groep die achterstand claimt uniek te noemen en zo hun grote belang te benadrukken

opolie op verdriet en onrecht problematisch wordt *zodra het vervalt tot een recht op speciale behandeling*. De toegenomen behoefte aan erkenning bij veel Nederlanders voor hun eigen individuele succes betekent niet alleen maar dat we elkaar op sociale media duimpjes en high fives geven. Hetzelfde proces voltrekt zich bij mensen die sociaaleconomisch op achterstand staan. De samenleving (en soms het individu zelf ook!) is geneigd dit toe te schrijven aan iemands eigen individuele beslissingen.

Andersgezegd, mijn sociaaleconomische verdriet is niet het jouwe. Individueel falen gaat samen met een toege-eigend monopolie op verdriet. Voor elk 'uniek' verdriet moet erkenning komen en gestreden worden. In werkelijkheid vindt dit proces niet plaats op het niveau van 17,5 miljoen Nederlanders, maar op kleiner groepsniveau.

Zodra er een groep opstaat die met recht claimt dat hun positie achtergesteld is, gaat dat samen met een behoefte aan erkenning van de eigen, unieke positie. De behoefte aan erkenning van de eigen identiteit gaat hand in hand met een monopolie op uniek verdriet en is vaak gekoppeld aan een discussie over discriminatie en achtergestelde sociaaleconomische posities. Dat is te begrijpen en er is niets mis mee.

Sterker nog, het is vaak de enige manier om krachtige stappen voorwaarts te zetten in de emancipatie van de groep. Ik denk aan de manier waarop Hedy d'Ancona binnen de PvdA voor gelijke rechten en behandeling van vrouwen streed. Zij deed dat echter niet met het idee om speciaal behandeld te worden, juist niet.

Helaas wordt de behoefte aan erkenning steeds meer verward met de noodzaak om andere groepen in een kwaad daglicht te zetten. De behoefte aan gelijke behandeling en erkenning vervalt dan in wij-zij denken waarbij de eenheid van de ene groep soms vooral lijkt te bestaan uit het feit dat ze juist niet tot de andere groep behoren. Als iemand uit de stad komt, wil dat niet automatisch zeggen dat iemand tegen het platteland is of andersom. Radicale identiteitspolitiek ligt op de loer, zeker wanneer daar politiek op wordt bedreven.

Dat is jammer, want zo komen groepen tegenover elkaar te staan en belangrijker nog, in dat proces wordt te vaak over het hoofd gezien dat structurele ongelijkheid de grote gemene deler is die de groepen verbindt. En dat wreekt zich. Want de exclusieve erkenning voor de positie van het individu of de groep maakt het steeds lastiger om tot een inclusieve structurele aanpak te komen. De behoefte aan inclusivi-

teit vertaalt zich op die manier in exclusiviteit die het vinden van een structurele oplossing voor de onderliggende oorzaak (ongelijkheid dus) steeds moeilijker maakt.

Je ziet dit proces bij de huidige discussie over armoede. We spreken van energie-armoede, menstruatie-armoede, groente- en fruit-armoede, nieuws-armoede, ontbijt-armoede en ik ben er vast nog een paar vergeten. Dat al deze vormen van armoede worden benoemd is prima. Maar het zijn geen unieke problemen die op zichzelf staande oplossingen

Het proces van individualisering loopt parallel aan de economisering van de samenleving de afgelopen decennia

vragen. Het zijn allemaal uitkomsten van structurele ongelijkheid in sociaal, cultureel, persoonlijk en economisch kapitaal. Nog beter dan het gratis beschikbaar stellen van tampus, ontbijt op school, kranten, en tijdelijke financiële steun voor het betalen van de energierekening, zou het zijn als we de oorzaken van de structurele ongelijkheid aanpakken.

Het is voor linkse politieke partijen verleidelijk om elke groep die achterstand claimt uniek te noemen en zo hun grote belang te benadrukken. Want iedereen mag er zijn. Dus iedereen mag en moet gehoord worden. Maar het tegendeel wordt bereikt als voor elke groep uniek beleid ontwikkeld wordt. Want als elke groep een unieke aanpak vraagt, is er voor elke groep ook een eigen politiek vereist. Boeren, vrouwen, migranten, scholieren, praktisch geschoolden, homoseksuelen en nakomelingen van tot-slaaf-gemaakten.

Voor een partij als de PvdA is de geïndividualiseerde samenleving een politieke valkuil. Niet omdat de unieke achterstandsposities

van deze groepen er niet toe doen. Juist niet. Maar het geclaimde verdriet van elke individuele groep is geen monopolie en dient te worden vertaald naar verschillen in sociaal, cultureel, persoonlijk en economisch kapitaal die *alle* groepen met elkaar verbindt.

De paradox van de sociaal-democratie vraagt om een nieuw verhaal

De prijs voor de verheffing van het geïndividualiseerde volk is de ontkenning dat ongelijkheid een collectief probleem is. Dat is de paradox van de sociaal-democratie. Die paradox heeft grote gevolgen voor de toekomst van de PvdA. Er is in mijn ogen dan ook maar één smaak voor wat betreft de toekomst van de PvdA. En dat is een partij rond een verhaal waar ongelijkheid in startkansen leidend is. Al het andere zou een afgeleide hiervan moeten zijn. Dus niet: vervallen in identiteitspolitiek van groepen die uniek verdriet claimen. En wel: de grote gemene deler van structurele ongelijkheid in startkansen als uitgangspunt nemen bij belastingbeleid, klimaatbeleid, woonbeleid, het primair onderwijs en de organisatie van de verzorgingstaat.

Armoedebeleid zou eigenlijk niet mogen bestaan. In de eerste plaats omdat het fijn is als er geen armoede zou zijn. Maar vooral ook omdat armoedebeleid maar beperkt en tijdelijk effect heeft als al het andere beleid niet wordt ingericht op het beperken van de ongelijkheid en generationele overdracht van verschillen in sociaal, cultureel, persoonlijk en economisch startkapitaal. We kunnen tampons, bananen en energievouchers blijven uitdelen, maar als we niets doen aan ongelijke startkansen door bijvoorbeeld ons belastingstelsel of de rol van woningcorporaties te herzien, zullen de leefwerelden van Nederlanders steeds verder uit elkaar lopen.

De A in de PvdA staat met zo'n nieuw verhaal over gelijkheid in startkansen nog steeds voor 'arbeid'. Maar wel op een andere manier dan in het verleden. Arbeid krijgt nieuwe betekenis in de zin dat werken loont, in de betekenis van arbeid als inzet, als in dat van een meritocratisch ideaal maar dan zonder schuld en boete bij falen, van een land waar een dubbeltje een kwartje kan worden. Als dat van een land waarin de kaarten bij geboorte niet radicaal opnieuw worden geschud, maar de generationele overdracht van ongelijkheid in startkapitaal wel kleiner is dan nu.

Natuurlijk is dit uitgangspunt niet een sluitend antwoord op alle vragen van vandaag en morgen. Want wat te doen met ongelijkheden na geboorte? Bijvoorbeeld mensen die zich hebben opgewerkt en als ondernemer steenrijk zijn geworden? Een radicale keuze voor ongelijkheid in startkansen zou impliceren dat we dergelijk succes ondersteunen. Niks mis met iemand die zich heeft opgewerkt. Maar als we het uitgangspunt van gelijkheid in startkansen serieus nemen, is de keerzijde van datzelfde maatschappelijk succes na geboorte wel een discussie over erfbelasting om de overdracht van economisch kapitaal enigszins binnen de perken te houden. Wat 'enigszins' dan is, is de uitkomst van een politieke discussie. Wat telt is dat het uitgangspunt van gelijke startkansen goed kan helpen bij het innemen van positie in maatschappelijke discussies.

Afwachten tot het maatschappelijk tijt keert en hopen dat de kiezer misschien uit ontevredenheid over andere partijen weer eens op de PvdA zal stemmen is een keuze uit armoede. De optimistische en meest kansrijke route naar meer zetels en invloed op het beleid is een scherpe keuze voor gelijkheid in startkansen als leidraad bij alles wat de PvdA aan plannen lanceert.

Deelarmoede serieus nemen is juist sociaal-democratisch

Door **Janneke Holman**

Medewerker WBS en raadslid in Den Haag

‘God behoeft ons voor de menstruatiecoach’ zei Tim ’S Jongers in een interview in het *Financieele Dagblad*. Hij kaartte aan dat mensen in armoede met een stoet aan beweeg-, energie- en budgetcoaches te maken krijgen, terwijl niemand meer naar het échte probleem kijkt: een gebrek aan geld. Ook Sjoerd Beugelsdijk stelt in dit nummer dat ‘deel-armoedes’ als energiearmoede en ontbijtarmoede niet om een op zichzelf staande oplossing vragen, maar uitkomsten zijn van structurele ongelijkheid.

Toch wil ik dit omkeren vanuit mijn ervaring als gemeenteraadslid in Den Haag: wanneer je ‘deel-armoedes’ serieus neemt, ben je juist bezig met het constant agenderen en bestrijden van structurele ongelijkheid en de daaruit voortkomende armoede. Juist datgene waar de sociaal-democratie voor zou moeten staan.

Neem mijn stad, waar nu de eerste stappen worden gezet in de energietransitie. We zouden de meeste klimaatwinst boeken als we grote woningen met de slechtste energielabels zo snel mogelijk isoleren. Sommige partijen pleiten hier dan ook voor. Het probleem? In de praktijk zijn dit gigantische villa’s in de Vogelwijk waar bewoners prima zelf de portemonnee kunnen trekken.

Om het duurzaamheidsbeleid beter te richten, wil ik weten waar mensen wonen met een laag inkomen, slecht geïsoleerde woningen en een torenhoge energierekening – mensen met energiearmoede. Daar moeten we als gemeente als eerste aan de slag met subsidies voor isolatie en collectieve zonnedaken. Aangezien

dat morgen nog niet allemaal is geregeld, sturen we alvast een energiecoach langs: iemand die je cv-ketel waterzijdig inregelt, radiator- en raamfolie voor je plakt en met een apparaatje in beeld brengt waar je huis het meeste tocht, en dat oplost. Scheelt zo honderden euro’s per jaar op de energierekening. Dat is toch het minste wat de gemeente nu moet doen.

Hetzelfde geldt voor sportbeleid. Waarom wordt er in sommige wijken minder gesport, en is er dus ‘beweegarmoede’? Dat zijn de dichtbevolkte volksbuurten als de Schilderswijk waar ouders met kinderen niet zomaar de Tesla pakken naar het hockeyveld aan de rand van de stad. Juist daar zet je je dan in voor een nieuwe sporthal.

Of neem het mobiliteitsbeleid: leggen we een snelle tramlijn aan voor toeristen zodat ze snel op het strand van Scheveningen zijn, of investeren we in een snelle verbinding tussen te treinstations en de armere wijk Zuidwest? Door onderzoeken naar vervoersarmoede weten we dat die laatste tramlijn voor veel bewoners baankansen en een sociaal netwerk letterlijk dichterbij brengt.

En ja, dat geldt ook voor menstruatiearmoede. Mensen die zich druk maken om armoede en de fundamentele ongelijkheid tussen vrouw en man, zijn bondgenoten in de strijd tegen structurele ongelijkheid. Die moeten we koesteren, niet van ons vervreemden.

Natuurlijk moeten we ervoor waken dat door de aandacht voor ‘deel-armoedes’ de discussie over structurele ongelijkheid niet buiten beeld raakt. Moeten we daarom nu met onze ogen rollen als iemand begint over menstruatiearmoede of energiearmoede? Ik hoop het niet, want dat werkt enkel verlamrend en het staat het doel van de bestrijding van structurele ongelijkheid juist in de weg.

Tussen superdiversiteit en nativisme

Progressieve partijen zouden veel meer nadruk moeten leggen op maatschappelijke wensen die Nederlanders breed delen: collectief investeren om duurzaamheid te bereiken, een redelijk inkomen voor alle werkenden, woningen in de binnensteden voor modaal verdieners en effectieve samenwerking in internationale fora.

MENNO HURENKAMP & JAN WILLEM DUUVENDAK

Menno Hurenkamp is publicist en politicoloog aan de Universiteit voor Humanistiek. Jan Willem Duyvendak is directeur van het NIAS en hoogleraar sociologie aan de Universiteit van Amsterdam.

In ons recent verschenen boek *De macht der gewoonte* constateren we dat ‘gewoon’ doen en ‘de gewone man’ weer terug zijn in de Nederlandse politiek (van nooit helemaal weggeweest).¹ Deze populariteit van ‘gewoon doen’ is niet bepaald erg inclusief bedoeld. Mark Rutte verkondigde luidruchtig de opdracht om je biezen te pakken wanneer je je niet aan wilde passen aan de Nederlandse (Hollandse) cultuur, het ‘gewoon doen of wegwezen’.

En ‘doe gewoon, pas je aan’, lieten ook andere prominente politici zich regelmatig ontvallen in de afgelopen twintig jaar. Iedereen kan toch gewoon doen en op die manier aangeven bij het land te horen, in het land geworteld te zijn? Gedraag je als een arbeidzame, post-christelijke seculier. Werk en belijd hardop dat je dit een heerlijk land vindt, anders kun je je biezen pakken.

Op deze hernieuwde populariteit van ‘de gewone man’ kwamen de afgelopen jaren twee reacties. Ten eerste werd er door radicaal-

linkse identiteitsdenkers met vreugde op gewezen dat ‘gewoon doen’ tegenwoordig helemaal niet meer bestaat. Superdiversiteitsdenkers veronderstellen dat het hele idee van een groot midden achterhaald is, dat we nu leven in een zeer divers, geïndividualiseerd land waarin iedereen vrolijk een eigen identiteit knutselt. En dat dit maar goed (‘super’) ook is. Maatschappijcritici op zoek naar meer ruimte voor talloze identiteiten vinden iedere gewoonte verdacht, want die is altijd het gevolg van ongelijke machtsverhoudingen. Of het om de koloniale geschiedenis, de christelijke erfenis of heteroseksuele vanzelfsprekendheid gaat – mensen moeten zich van iedere hegemone normaliteit bevrijden.

De spiegelbeeldige reactie op deze veronderstelde superdiversiteit kwam van radicaal-rechts. Daar stelt men dat gewoon doen in Nederland een gebrek aan ruggengraat bewijst. Vraag een van de verbeterde twitterende nationalistische zolderkameractivisten naar de gewone toestand van het land, en hij begint te

fulmineren over genderneutrale wc's en voorrang op de woningmarkt voor asielzoekers.

Mensen die dergelijke zaken gewoon vinden, hebben volgens de opvattingen van radicaal-rechts hun ogen in de zak. Ze zien niet dat we worden aangestuurd door 'reptilianen', in geheime machtsstructuren, door de wetenschap die onnodige vaccinaties voorschrijft of door een economische kliek uit Davos. Met succes zet radicaal-rechts het beeld van falende mainstream media neer, waartoe nota bene ook *De Telegraaf* wordt gerekend.

Deze drie vertogen over 'gewoon doen' nemen alle ruimte om te bespreken hoe de feiten ook weer zitten — gewoon doen *moet*, is *onmogelijk*, is *laf*. We stellen daar een pleidooi tegenover om 'gewoon doen' weer te leren zien zoals het ooit bedoeld was, namelijk als een manier om te emanciperen. Ooit was dat streven letterlijk gericht op de gewone man — alleen die heeft zowel statistisch als cultureel opgehouden te bestaan.

Die gewone man leeft enkel nog voort als voertuig voor populisme en nativisme. Maar dat is geen reden om gewoonheid af te schrijven — laat staan dat we gewoonheid zouden moeten willen inwisselen voor de bejubeling van het bijzondere, het alternatieve en het superdiverse. Want hoe verderfelijk de hedendaagse 'gewone man' ook is, dat betekent nog niet dat alledaagse gewoonheid niet zou bestaan en geen nuttige rol zou spelen.

In ons boek laten we — in navolging van de socioloog Ervin Goffman — zien hoe gedeelde alledaagsheid nog altijd een voorwaarde is voor samenleven. Daar zijn we ons regelmatig onvoldoende van bewust, juist omdat de gedeelde praktijken zo alledaags zijn. Of, zoals de fraaie ondertitel van het recente *Taken for Granted* luidt: het gaat om *The remarkable power of the unremarkable*.²

Deze gedeelde alledaagsheid toont zich in gedrag, in het begrijpen van lichaamstaal, zoals het kunnen 'lezen' van een oogopslag, in het verstaan van wat niet gezegd hoeft te worden. Gewoonheid is vaak 'stom' omdat zij zo vanzelf spreekt. Maar die gewoonheid zit

ook in gedeelde opvattingen, in kwesties waar we hetzelfde over denken, waar zoveel overeenstemming over bestaat dat we ze niet alleen gewoon vinden — als in vaak voorkomend — maar ook in normatieve zin gewoon. Denk alleen al aan hoe we — natuurlijk ook met protest en aarzelingen — toch lange tijd leefden met het nieuwe normaal van covid. Of dat uit solidariteit of eigenbelang was, doet er hier minder toe dan dat we het makkelijk konden.

Progressieve politiek

Wat betekenen deze inzichten voor progressieve politiek? Het is begrijpelijk dat de linkse partijen nu vooral kijken naar *hoe* een eventuele samenwerking eruit zou moeten zien. In de peilingen maakt de combinatie GroenLinks-PvdA kans om de grootste partij te worden (in een inderdaad nogal versplinterd partijlandschap). Het premierschap voor de lijsttrekker? Allicht dat dit tot opwinding leidt. Maar ondertussen is het de hoogste tijd om te kijken naar de sociologische basis waarop de progressieve politiek zich zou kunnen baseren.

Want opvallend genoeg wordt de gewoonheid van veel gedeelde meningen over het hoofd gezien. Veel opiniemakers denken dat we nog nooit zo verdeeld zijn geweest, nog nooit zo gepolariseerd als op dit moment. Dit is empirisch gesproken kletskoek (pardon).³ We zijn op veel onderwerpen niet meer maar minder van mening gaan verschillen.

In de publieke opinie is de afgelopen decennia meer convergentie dan divergentie te zien, constateert ook een recente bundel onderzoeken naar politieke polarisatie. Er is 'over de hele linie geen bewijs voor toenemende polarisatie als dominante trend'.⁴ Wel is sprake van verschillen in vertrouwen in instituties tussen wat nogal eens 'de kosmopolieten' worden genoemd en de 'gemeenschapsmensen', maar wat daar oorzaak en gevolg is staat te bezien. Stel dat de tegenstelling stad-platteland vooral aangejaagd wordt door boze boeren die daar baat bij hopen te hebben? Mogelijk dramatiseren we de polarisering te graag.⁵

Zie in dit verband ook het werk van de Duitse socioloog Steffen Mau, die constateert dat onderlinge verschillen in opvattingen *niet* groeien. Het zijn politieke ondernemers die het beeld van polarisering uitventen, liet hij eerder dit jaar in *NRC Handelsblad* optekenen. ‘Je ziet dat mensen in alle sociale klassen de afgelopen dertig jaar maatschappelijk gesproken steeds liberaler worden in hun opvattingen. Ook op het gebied van klimaat en milieu neemt de polarisering snel af. Bijna iedereen is daar bezorgd over. Het aantal “ontkenners” verdampft snel. De enige echte verdeeldheid gaat niet over dat thema zelf, of over de vraag of we er iets aan moeten doen, maar over wie ervoor betaalt.’⁶

Gedeelde gewoonheid

Dit betekent niet alleen dat de populaire gedachte van polarisatie weinig hout snijdt maar ook dat degenen die claimen dat we ‘superdivers’ zijn geworden – in meningen, maar ook in gedrag – eraan vastzitten. Nogal wat sociologen claimen zonder veel bewijs dat, omdat er nu zoveel migranten zijn die ook nog eens onderling steeds diverser zijn, de Nederlandse bevolking zo divers is geworden dat er van een *mainstream*, van een meerderheid, geen sprake meer is. Het gekke is echter dat de verschillen tussen mannen en vrouwen, homo’s en hetero’s, boeren en grotestadsbewoners, jongeren en ouderen, katholieke en protestanten en ga zo maar door, nog nooit zo klein zijn geweest.

Onze levens zijn sterk op elkaar gaan lijken en onze meningen ook. Datzelfde geldt voor migranten die in opvattingen en gedrag na verloop van de tijd de meerderheidsbevolking gaan imiteren: hun interne diversificatie (niet meer alleen jonge mannen die als gastarbeider kwamen, maar nu ook vrouwen, ouderen, levend in steden en in dorpen, et cetera) maakt niet dat het midden verdwijnt maar precies het tegenovergestelde: migranten gaan onderdeel uitmaken van dat midden.⁷

Het erkennen van de gedeelde gewoonheid is niet alleen een kwestie van sociologie,

maar ook een manier om te ontkomen aan het machteloze gevoel dat veel mensen overhouden aan paniekerige analyses over toeneemende polarisatie. De overeenkomsten tussen burgers zijn groot. De ruzie over resterende verschillen is onvermijdelijk, maar we hebben wel veel meer erkenning nodig van wat we delen. Al was het maar omdat het midden in Nederland in vergelijking met veel buurlanden ook nog eens opvallend progressief is. Zonder dat prudent-progressieve midden als basis voor een brede linkse partij zal de accentuering van resterende verschillen al snel alle aandacht opeisen – met herhaling van het inmiddels overbekende debat over te ver uiteenlopende ‘vleugels’.

De enige echte verdeeldheid over het klimaat gaat niet over dat thema zelf, of over de vraag of we er iets aan moeten doen, maar over wie ervoor betaalt

Links leed lang aan ‘het narcisme van het kleine verschil’, de beroemde omschrijving van Sigmund Freud waarmee hij schetste dat mensen hun identiteit en zelfrespect definiëren aan de hand van subtiel onderscheid met directe naasten, omdat daar de grootste bedreiging vandaan lijkt te komen.⁸ Freud trachtte daar onder meer het Europese antisemitisme mee te verklaren: zo dichtbij, zo gelijk en juist daarom gehaat. Maar het kost niet veel moeite datzelfde mechanisme te ontdekken in de interactie tussen de linkse partijen.

Tegen de achtergrond van overweldigende overeenkomsten zien we het scherpst waar we onszelf socialer, slimmer, groener, vinden. Die zelfdefinitie via het contrast met nabije naasten knaagt aan het midden. Men kan een

drama maken van het kakkineuze karakter van de Volt-mensen, de onverbetere trokistische neigingen van SP'ers, de pedanterie waar GroenLinksers schijnbaar mee geboren worden, de eeuwige compromisbereidheid van PvdA'ers. Of het electoraat dat soort emoties deelt, staat echter te bezien.

Collectief investeren om duurzaamheid te bereiken, een redelijk inkomen voor alle werkers, woningen in de binnensteden voor modaal verdieners, overtuigde samenwerking in internationale fora, dat zijn breed gedeelde maatschappelijke verlangens. Zie ook de politicoloog Matthijs Rooduijn eerder in dit blad, die liet zien dat centrumlinks successen weet te boeken wanneer het economisch-linkse posities met cultureel-progressieve standpunten combineert. Een cultureel-conservatief profiel lijkt daarentegen een minder kansrijke strategie voor links.⁹

Identiteitsbewegingen

Dat is een belangrijke conclusie die nog veel te weinig aandacht heeft getrokken. Nogal wat opiniemakers menen namelijk dat progressieve 'identiteitsbewegingen' verantwoordelijk zijn voor de opkomst van radicaal-rechts, omdat ze de 'working class' zouden hebben verwaarloosd. In recente boeken schrijven Michael Sandel, Didier Eribon en Mark Lilla dat vooral de 'native' arbeidersklasse zich verlaten en verraden voelt.¹⁰

Dit argument is nog het meest eloquent verwoord door Piketty in zijn laatste boek *Capital and Ideology*.¹¹ Hij claimt dat het ontbreken van een linkse sociaaleconomische politiek ervoor heeft gezorgd dat arbeiders (radicaal) rechts zijn gaan stemmen. Dat linkse partijen 'neoliberaal' beleid zijn gaan voeren, komt volgens hem doordat niet langer lager opgeleiden maar hoger opgeleiden de dienst uitmaken in deze partijen. Hij stelt dat deze 'Brahmin Left' geen herverdelingsbeleid voorstaat omdat zij daar geen belang bij heeft. De progressieve 'elite' zou zich zijn gaan richten op issues die haar na aan het hart liggen,

zoals gender en seksualiteit, en zou de arbeidersklasse hebben verraden.

Al deze auteurs menen dat aandacht voor minderheidsidentiteiten moeilijk samengaat met progressief sociaaleconomisch beleid: de eerste moet wel ten koste gaan van de tweede ('crowding out'). Sterker nog, links is neoliberaal sociaaleconomische beleid gaan voeren *vanwege* haar aandacht voor culturele verschillen.

Progressieve politiek kan én over culturele verschillen gaan én over economische ongelijkheid

Zou het heus? Gek genoeg gaat geen van deze auteurs in op de vraag waarom progressieve politiek niet én over culturele verschillen zou kunnen gaan én over economische ongelijkheid. Zij veronderstellen simpelweg dat dit een negatieve, zero-sum relatie is. En dat geheel ten onrechte, zoals recent onderzoek opnieuw uitwijst. Politicologen laten namelijk overtuigend zien dat steun voor liberale waarden en minderheidsgroepen prima samengaat met steun voor economisch herverdelingsbeleid: 'We contend that the new middle classes that support parties of the left are largely in favor of economic redistribution.'¹²

Waarom zouden hoopopgeleiden alleen maar solidair kunnen zijn met zichzelf? Is dat nu niet precies die vermaledijde platte identiteitspolitieke veronderstelling, waarin mensen gedetermineerd zouden zijn door hun (klasse)positie? Hoe adequaat is het om homo's en lesbo's, moslims, bruine en zwarte Nederlanders de schuld te geven van de historische vergissing van linkse partijen om neoliberaal beleid te gaan voeren? Lager opgeleiden zijn niet weggelopen omdat progressieve

partijen voor het homohuwelijk hebben gestemd (daar zijn, zeker in Nederland, rechtse en zelfs radicaal-rechtse partijen ook voor), maar vooral omdat links geen aansprekend sociaaleconomisch alternatief had.

Een progressieve agenda op sociaaleconomisch gebied kan dus heel goed samengaan met vooruitstrevend beleid op sociaal-cultureel gebied. Dat komt ook doordat beide agenda's één waarde delen: gelijkheid, een waarde die steeds breder in de hele samenleving wordt onderschreven. Bijna niemand accepteert het meer om als minder gezien en anders behandeld te worden. Minderheden maken zich boos dat ze onder discriminatie lijden. Meerderheden zijn verlegen met het verwijt dat zij privileges hebben.

Bijna geen enkele vorm van ongelijkheid is nog legitiem: economische ongelijkheid wordt minder geaccepteerd (wie is er nog 'neoliberaal'?), vrouwen en mannen zijn

steeds gelijk, homo's zijn (bijna) net zo normaal als hetero's, stadsburgers niet beter dan buitenlui, ouderen horen erbij, evenals mensen met een beperking, en ga zo maar door. Voelt een groep zich slecht behandeld, dan wordt dat op straat en in het parlement meteen duidelijk. Onheuse behandeling van ouderen en dieren heeft recent immers nog aanleiding gegeven tot partijvorming.

Dat we met z'n allen steeds progressiever denken betekent niet automatisch ook een progressieve beleidsagenda, laat staan dat er direct eensgezindheid zou ontstaan over de inhoud van die agenda. In ons sterk door culturalisering getekende politieke klimaat zijn het nogal eens juist incidenten die de toon zetten. Maar waar het om gaat is dat wat gewoon gevonden wordt, op veel terreinen opmerkelijk vooruitstrevend is. Dat moet een nieuwe partij – in wat voor vorm dan ook – toch als muziek in de oren klinken.

Noten

- 1 Hurenkamp, M. en J.W. Duyvendak (2022). *De Macht der Gewoonte. Populisme in de polder*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- 2 Zerubavel, E. (2018). *Taken for Granted: The Remarkable Power of the Unremarkable*. Princeton: Princeton University Press.
- 3 'Ongeveer driekwart is het eens met de stelling dat in ons land de meningsverschillen steeds groter worden. Mensen noemen de mentaliteit, de media en de multiculturele samenleving als oorzaken daarvan. [...] Afgaande op bevolkingsenquêtes is er weinig reden tot zorg over toenemende meningsverschillen en verharding. Er is over de hele linie geen sprake van afnemende overeenstemming in de publieke opinie. De stelling 'Er zijn mensen die ik ben gaan haten om de standpun-

- ten die zij innemen' krijgt in 2018 iets meer steun (16%) dan in 2012 (13%), maar minder dan in 1970 (19%).' Dekker, P., & den Ridder, J. (2019). *Burgerperspectieven 2019*, p. 1.
- 4 Dekker, P. (2022). Polarisation en de publieke opinie sinds de jaren '70. In P. Dekker (red.) *Politieke polarisatie in Nederland*, Utrecht: Het Wereldvenster, p.39.
- 5 Hurenkamp, M. (2022). Polarisation bestrijden? Laten we het democratisch houden. In: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, 2022/3.
- 6 NRC (2022). De samenleving is minder gepolariseerd dan we denken, 19 september 2022.
- 7 Alba, R., & Duyvendak, J. W. (2019). What about the mainstream? Assimilation in superdiverse times. *Ethnic and racial studies*, 42(1), 105-124.
- 8 Hurenkamp, M (2021). Nog niet is alles verloren, *Socialisme & Democratie*, 2021/2.

- 9 Zie voor een samenvatting van deze literatuur: Mattheijs Rooduijn (2021). 'Something old, something new, nothing borrowed, nothing blue'. *Socialisme & Democratie* 2021/3, p. 27.
- 10 Eribon, D. (2009). *Retour à Reims*. Parijs: Fayard; Lilla, M. (2018). *The once and future liberal: After identity politics*. Oxford: Oxford University Press; Sandel, M.J. (2020). *The tyranny of merit: What's become of the common good?* Londen: Penguin.
- 11 Piketty, T. (2020). *Kapitaal en ideologie*. Amsterdam: De Geus.
- 12 Abou-Chadi, T., & Hix, S. (2021). Brahmin Left versus Merchant Right? Education, class, multi-party competition, and redistribution in Western Europe. *The British Journal of Sociology*, 72(1): 79-92.

Armoedebelief veroorzaakt een vissenkomeffect

Door **Tim 'S Jongers**

Directeur Wiardi Beckman Stichting

Houden we in onze samenleving armen systematisch arm? Ik stelde mezelf die vraag nadat Barbara Baarsma, hoogleraar toegepaste economie, het idee voor een persoonlijk CO₂-budget dropte.¹ De kern van Baarsma's idee: armen, die weinig autorijden of vliegen, kunnen CO₂-rechten verkopen aan rijken die dat wel veel doen.

Win-win zou je denken: rijken kunnen blijven doen wat ze altijd deden en armen gaan er financieel op vooruit. Ik betwijfel dat.

Het sociologische concept van het Matthewseffect stelt dat overheidsbeleid rijken rijker maakt en armen armer. Exemplarisch is de subsidie voor een Tesla: het levert belastingvoordeel op, maar lang niet iedereen bezit over voldoende geld om een Tesla te kopen. Ook wat betreft onderwijs, infrastructuur, pensioenen et cetera gaat het effect op: iedereen mag de dienst gebruiken, maar niet iedereen kan de dienst (in dezelfde mate) gebruiken.

Om te onderzoeken of armen ook letterlijk armer worden, moeten we kijken naar regelingen die voor deze doelgroep bedoeld zijn. Bieden zij nog wel de kans om (terug) volwaardig deel te nemen aan de samenleving?

De bijstand geldt als het laatste vangnet om armoede te voorkomen. Het idee erachter was dat iedereen met opgeheven hoofd door het leven moet kunnen gaan. Halverwege de jaren tachtig was de bijstand echter geen vangnet meer, maar een permanente verblijfplaats.² Bijgevolg is de wet de laatste decennia veelvuldig gewijzigd. Om uit te komen waar we nu staan: een wet die streng én onrechtvaardig is.³

Een laatste vangnet is de bijstand niet langer: driekwart van de bijstandstrekkers leeft in armoede. Ook komen mensen in de bijstand elke maand tientallen euro's tekort en moet spaargeld worden afgebouwd. Hulp krijgen van buitenaf is geen optie: het krijgen van boodschappen van familie kan leiden tot terugvorderingen of zelfs boetes.⁴ En eens in de bijstand beland, is er niet zomaar aan te ontkomen. Dat heeft persoonlijke redenen zoals het verlies van werk-skills. Maar het heeft evengoed te maken met complexe regels, terugvorderingen en de inkomensonzekerheid aan de 'onderkant' van de arbeidsmarkt.

Bovendien is ruim de helft van de bijstandontvangers (zo'n 200.000 mensen) ziek. Een groot deel van hen kampt daarnaast met andere problemen: schulden, huiselijk geweld, dakloosheid.⁵ Kortom: de bijstand is geen vangnet meer, het is een wielklem: je komt niet meer vooruit en je komt niet meer achteruit.

Ook bij andere inkomensondersteuning is het niet vanzelfsprekend dat deze mensen helpt hogerop te komen. Dat heet de armoedeval: mensen blijven in (relatieve) armoede leven omdat (meer) werken financieel geen vooruitgang betekent. Zo kan een tientje extra verdienen in de praktijk neerkomen op een korting op de zorgtoeslag en de huurtoeslag, omdat je plotseling te veel verdient. Ook kan datzelfde tientje leiden tot terugvorderingen van toeslagen, want deze worden vooruit berekend. Waardoor je ook nog met schulden kan komen te zitten.

Op papier een stap vooruit, in de praktijk drie stappen achteruit dus. Daardoor ziet iemand die in deeltijd werkt, met voltijds werken (50% meer dus) niet zelden de koopkracht met maar 10% stijgen.⁶

Re-integratie op de arbeidsmarkt werkt lang niet altijd: zes op de tien mensen die vanuit een uitkering gaan werken, ervaren eenmaal aan het werk financiële onzekerheid en zelfs achteruitgang.⁷ De praktijk van ‘werken naar vermogen’ is dus weerbarstig. Simpelweg omdat werken niet altijd loont en er vanuit een achtergestelde positie vele beren op de weg liggen.

Aan de bovenstaande voorbeelden van de bijstand, andersoortige uitkeringen en werken zonder vooruit te komen, zijn er nog tig toe te voegen. Denk aan mensen met problematische schulden die jarenlang perspectiefloos door het leven gaan. Voor deze groepen is er geen sprake van een Mattheuseffect, maar eerder van een vissenkomeffect: ze worden niet per se armer, maar ruimte om te groeien is er amper. Klein (c.q. arm) blijven is dan het gevolg. Dat is niet ondanks een complex web van voorzieningen, maar dankzij.

De vraag of het vissenkomeffect bewust is, laat ik in het midden. Wel weten we dat mensbeelden en systemen op elkaar inspelen. Als het dominante mensbeeld dat van de luie, profiterende of calculerende burger is, zal dit na verloop van tijd in de systemen sluipen.

En eens vervat in het systeem, is dat mensbeeld er moeilijk uit te krijgen.⁸ Dat is niet zonder gevolgen. Armoede, financiële druk,

sociale uitsluiting en schulden schaden de gezondheid: chronische stress, een ongezonde leefstijl en meer kans op chronische ziekten zoals diabetes en hart- en vaatziekten.⁹

Daarnaast kan armoede het intelligentievermogen negatief beïnvloeden.¹⁰ En zet de complexe regelgeving het denk- en doenvermogen van mensen – die al onder druk staan – nog meer onder druk.¹¹ Foutjes in aanvraagformulieren zijn dan snel gemaakt: het leven wordt een vicieuze cirkel van ellende.

Kortom, eens terechtgekomen in de visenkomp wordt niet alleen mogen meedoen moeilijk, ook kunnen meedoen wordt dat. De volgende stap is niet meer willen meedoen.

Nu kunnen we hardnekkig volhouden dat iedereen er zelf maar moet weten uit te komen en dat men al blij moet zijn dat er überhaupt ondersteuning is. Punt is dat met de huidige uitdagingen die op ons land afkomen, we alle handjes en hoofdjes goed kunnen gebruiken.

Dan terug naar de vraag die ik wilde onderzoeken: Houden we in onze samenleving armen systematisch arm? Het vissenkomeffect lijkt alvast te bestaan. Eens afhankelijk van de overheid, maken we het verdomd moeilijk om te groeien. Dat de overheid geen geluksmachine is, kan ik nog begrijpen. Maar ze zou wel een perspectiefmachine moeten zijn.

Noten

1 BNR-radio, Zakendoen, 1 augustus 2022. 2 Canon sociaal werk Nederland, 1965, Marga Klompé en de Bijstandswet. 3 T. Kampen, M. Sebrechts, T. Knijn & E. Tonkens (red.). ‘Streng maar Onrechtvaardig. De Bijstand Gewogen’ Amsterdam: Van Gennep. 4 De Rechtspraak, Gemeente	vorderde terecht bijstand terug vanwege boodschappen, 23 augustus 2021. 5 Monique Kremer en Jelle van der Meer (2020). De bijstand kan veel beter, <i>Sociale Vraagstukken</i> 16 oktober 2020. 6 Welingelichte kringen (2022). Meer werken loont vaak amper, 7 mei 2022. 7 Adriaan de Jonge (2021). ‘Stel het inkomen van de inwoner voorop, niet de wet’, <i>Binnen-</i>	<i>lands Bestuur</i>, 5 maart 2021. 8 Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (2021). <i>Machtige Mensbeelden</i>, Den Haag. 9 RVM, Cijfers en feiten over relatie tussen armoede en gezondheid. 10 Behavioral Insights Company (2022). De invloed van financiële stress op brein en gedrag, 5 oktober 2022. 11 WRR (2017). <i>Weten is nog geen doen</i>. Den Haag.

Help ook lagere inkomens bij verduurzaming van hun huis

Door de stijgende energieprijzen zijn veel huishoudens in de problemen gekomen, alle energietoeslagen en aangekondigde prijsplafonds ten spijt. Het enige dat op termijn soelaas biedt is een geïsoleerd huis en toegang tot duurzame energie. Maar juist voor lagere inkomens is dat lastig te realiseren, omdat ze vaak huren, omdat voorlichting niet op hen gericht is én omdat veel subsidies voor hen onbereikbaar zijn.

MEIKE BOKHORST

Redacteur S&D. Deze bijdrage schreef Meike Bokhorst als projectleider armoede bij de Nationale ombudsman op basis van het rapport van de Nationale ombudsman 'Ongelijke toegang tot de energietransitie. Laagdrempeliger toegang tot de voorzieningen'.

Zo'n vier miljoen Nederlanders zijn niet in staat zelf hun eigen huis te verduurzamen. En lang niet iedereen weet de weg naar de landelijke en gemeentelijke subsidiepoten voor het verduurzamen van hun woning te vinden. Het in december verschenen rapport *Ongelijke toegang tot de energietransitie. Laagdrempeliger toegang tot de voorzieningen* van de Nationale ombudsman laat zien dat juist huishoudens met een laag inkomen relatief weinig ondersteuning krijgen bij de energietransitie. Het rapport geeft aanknopingspunten voor gemeenten om de toegang tot voorzieningen voor de energietransitie te verbeteren voor alle huishoudens.

Duurzaam doen uit geldnood

De energietransitie was tot voor kort voor veel mensen met weinig geld een ver van hun bed

show.¹ Maar nu de kosten voor het verwarmen van woningen in de winter en het verkoelen in de zomer structureel stijgen, komen vooral de lagere inkomens in de problemen.² TNO heeft onderzocht dat ruim een half miljoen huishoudens kampt met energiearmoede.³ Dat is 7% van het totaal aantal huishoudens, waarvan driekwart in corporatiewoningen woont, een achtste in de koopsector en een achtste in de particuliere verhuur.⁴

Uit onderzoek van het SCP blijkt dat veel meer burgers zich zorgen maken over de betaalbaarheid van de energierekening en de toenemende ongelijkheid als gevolg van de stijgende energieprijzen.⁵ De meeste Nederlanders hebben geen vast energiecontract meer en zijn sinds 1 januari 2022 geconfronteerd met aanzienlijke prijsverhogingen.

In de landelijke plannen voor de energietransitie signaleert Divosa-voorzitter Erik

Dannenberg een nieuwe tweedeling: 'Mensen met een dikke portemonnee kunnen van alles aanschaffen: warmtepomp, isolatie, zonnepanelen. Mensen zonder financiële buffers halen via Marktplaats een goedkope tweedehands koelkast met energielabel G. Help mensen gericht hun energielasten te verlagen. Alleen geld geven om de gestegen onkosten op te vangen werkt niet. Zorg met isolatie en slimme apparaten dat hun lasten dalen.'⁶

Energiearmoede tegengaan

Deze maand valt voor veel mensen een onbetaalbare eindafrekening van de verbruikte energie in 2022 op de deurmat. De energietoeslag van € 1300 voor huishoudens met een laag inkomen biedt voor hen tijdelijk enig soelaas, maar is geen structurele oplossing voor de hoge energierekening.⁷

Overigens bestaan er grote verschillen tussen gemeenten in de manier waarop zij huishoudens ondersteunen: in veel grote steden krijgt iedereen met een inkomen tot 150% van de bijstandsnorm de energietoeslag, veel kleinere steden en dorpen hanteren 120%. Veel gemeenten geven vouchers waarmee inwoners energiezuinige lampen, douchekoppen en radiatorfolie kunnen krijgen. Andere gemeenten hebben klusteams of fixbrigades die bij mensen thuis komen hiervoor. En bijvoorbeeld Arnhemmers die de energierekening niet kunnen betalen kunnen bovenop de € 1300 energietoeslag nog eens € 250 extra wintertoeslag krijgen vanuit een lokaal energiearmoedefonds van € 10 mln.⁸

Alle goede initiatieven ten spijt zijn er daarnaast snel structurele maatregelen nodig, en dat betekent woningen energiezuiniger maken. We zien ook hierbij aanzienlijke verschillen in de aanpak van gemeenten. Zo zijn er gemeenten die proactief handelen door huis-aan-huis advies te geven. Andere gemeenten bieden vooral hulp aan via een website. Soms is die informatie geschreven op een manier die voor de meeste mensen goed te begrijpen is, maar dat is niet altijd het geval.

Gemeenten kunnen nog veel meer leren van elkaar en op die manier ook de meest kwetsbare groepen bereiken. Het fysieke domein van de energievoorzieningen werkt aanbod-gedreven en lange termijn gericht. Het sociale domein van het welzijnswerk werkt vanuit de sociale behoeften van burgers in nood. Gemeenten zouden de samenwerking tussen deze professionals kunnen stimuleren zodat burgers die het nodig hebben een passend aanbod krijgen om hun woningen te verduurzamen.

Beleid rond energietransitie

Om de energietransitie te versnellen zetten de Europese Unie, de rijksoverheid en gemeenten drie soorten instrumenten in. Ten eerste informatie en bewustwording. Het Rijk is in 2019 gestart met een brede publieksaanpak om burgers bewust te maken van hun eigen rol en hen te stimuleren hun gedrag te veranderen. Gemeenten gebruiken vooral websites om burgers te informeren over de energietransitie.

Juist de burgers die in de knel dreigen te komen met de energierekening weten voorzieningen voor verduurzaming niet goed te vinden

Ten tweede regelgeving en afspraken. Het Rijk heeft onder meer prestatieafspraken gemaakt met woningcorporaties, waarbij woningen met een slecht energielabel na 2028 niet meer mogen worden verhuurd. Ook is vastgelegd dat huishoudens vanaf 2026 geen nieuwe cv-ketel meer mogen plaatsen. Gemeenten maken onder andere afspraken met corporaties over alternatieve energiebronnen en verduurzaming van woningen.

En ten derde financiële ondersteuning. Het Rijk biedt subsidies en leningen, net als sommige gemeenten. En gemeenten en maatschappelijke organisaties geven ook hulp in natura. De EU stelt ook subsidies beschikbaar voor organisaties, zoals aan de Amsterdamse fixbrigade, die werken aan sociale voorzieningen voor de energietransitie.⁹

Voorals subsidies voor woningeigenaren en hogere inkomens

In alle gemeenten die de Nationale ombudsman heeft bekeken, zijn er verschillende vormen van subsidies en leningen voor de verduurzaming van de woning. Deze zijn echter veelal alleen beschikbaar voor woningeigenaren. De burgers die wonen in (sociale) huurhuizen van woningcorporaties lijken voorlopig aangewezen te zijn op kortetermijnoplossingen gericht op besparen, zoals een energiebox met tips en strips en de energietoeslag.

Uit evaluatie van het subsidiebeleid blijkt dat algemene voorzieningen voor de energietransitie, zoals leningen en subsidies voor warmtepompen en zonnepanelen, vooral de rijkere voorlopers in de energietransitie bereiken, maar niet de achterhoede van huishoudens in energiearmoede.¹⁰ Bovendien bereikt informatie over voorzieningen die gemeenten aanbieden huurders minder goed. Niet iedereen heeft daardoor gelijke toegang tot voorzieningen.

Voorzieningen waarmee mensen op de lange termijn hun energierekening structureel kunnen verlagen, bereiken dus juist niet de mensen die dat het hardst nodig hebben. Deels ligt dat aan kenmerken van de (woonsituatie van) mensen zelf en deels ligt het aan de manier waarop de overheid voorzieningen aanbiedt.

Zowel uit het documentenonderzoek als uit de straatinterviews van de Nationale ombudsman blijkt dat de groep burgers die goed hun weg binnen de gemeente weten te vinden, in veel gevallen ook de groep burgers is die gedeels zelf in staat is om de nood-

zakelijke aanpassingen aan de woning te verrichten en te financieren. De groep burgers die nu (verder) in de knel dreigt te komen met het betalen van de energierekening weet informatie over de mogelijkheden die er zijn voor verduurzaming en de voorzieningen die de overheid aanbiedt juist niet goed of helemaal niet te vinden.

Veel subsidies en leningen veronderstellen ten onrechte dat mensen de middelen hebben om investeringen voor te financieren

Subsidies voor verduurzaming van de woning worden pas wordt uitgekeerd nadat de desbetreffende investering is gedaan. Maar niet iedereen heeft de mogelijkheid om verduurzamingsmaatregelen zoals betere isolatie eerst volledig zelf te betalen, of om het risico te nemen dat achteraf blijkt dat de maatregelen toch niet voor subsidie in aanmerking komen.

Uit een analyse van De Nederlandsche Bank blijkt dat de bestaande regelingen, bedoeld om huiseigenaren te helpen hun huis te verduurzamen, vooral de midden- en hoge inkomens helpen.¹¹ Voor de lagere inkomensgroepen zijn de regelingen aanzienlijk minder effectief. Huurders hebben minder zeggenschap over de verduurzaming van de woning dan woningeigenaren. Huurders krijgen van de gemeenten vooral informatie over 'tips en strips', terwijl huiseigenaren ook worden geïnformeerd over structurele maatregelen.

Gemeenten proberen wel de transitie maatregelen steeds meer toe te spitsen op lagere inkomensgroepen, maar deze aanpak stuit soms op gevoeligheden op het gebied van informatiedeling en de privacywetgeving. Om

te beginnen is inzicht nodig in welke huishoudens het hardst worden getroffen door energiearmoede. Daarvoor moeten gemeenten weten welke woningen als eerste moeten worden aangepakt, hoe dat het beste kan gebeuren getoet op de kenmerken van de mensen zelf. Lang niet alle gemeenten hebben dit inzicht.

Samenwerking van gemeentebestuurders en professionals in het fysieke en sociale domein kan helpen om de aandacht te verschuiven van vroeg-signalering naar preventie van energieschulden. Uit de Divosa Monitor *Vroegsignalering Schulden* blijkt dat in 2021 gemeenten maar een klein deel van de burgers na signalering kunnen bereiken en helpen.¹² Als gemeenten begrijpen waarom mensen de aangeboden hulp niet aanpakken, kan de overheid de aangeboden hulp daar beter op afstemmen.¹³

Het verhaal van de energietransitie wordt regelmatig als een vrij technische aangelegenheid gebracht en daarmee komt de transitie wat meer op afstand te staan in de hoofden van burgers. Veel informatie wordt aangeboden via internet. Dat is niet voor iedereen een toegankelijk medium. Bovendien is de informatie soms ingewikkeld geschreven of is de website zo gestructureerd dat het lastig is om de relevante informatie te vinden. Zowel ontoegankelijk taalgebruik als onduidelijke sites kunnen ervoor zorgen dat niet iedereen zijn weg kan vinden in de beschikbare informatie.

In het ombudsmanonderzoek *Met te weinig genoegen nemen* vertelden ouderen bijvoorbeeld dat zij moeite hebben met het begrijpen van informatie van de overheid.¹⁴ Vooral wanneer zij laaggeletterd zijn of als ze de Nederlandse taal niet of onvoldoende beheersen. Daarnaast ontbreekt het ze soms aan digitale vaardigheden. Ook bij andere groepen speelt

dit. Daardoor is er een risico dat mensen geen gebruikmaken van de voorzieningen waar zij recht op hebben. Hoe meer gemeenten burgers kunnen ontlasten hoe beter een aanpak lijkt te werken, zoals het geval is met de klusteam ofwel fixbrigades.

Een wereld te winnen

Rijk en gemeenten moeten zorgen dat voorzieningen voor de energietransitie alle burgers in gelijke mate bereiken. Nu zijn subsidievoorzieningen vaak beter toegankelijk voor vermogende huiseigenaren dan voor huurders met weinig middelen, kennis en vaardigheden. Veel subsidies en leningen veronderstellen ten onrechte dat mensen de middelen hebben om investeringen voor te financieren.

Veel beleidsaandacht is op dit moment gericht op compensatiemaatregelen, die ook nog eens sterk uiteenlopen per gemeente. Dat is symptoombestrijding en geen oplossing voor de lange termijn. Het kan zelfs prikkels om te gaan verduurzamen verminderen.

Het is noodzakelijk om zo snel en grootschalig mogelijk slecht geïsoleerde én slecht geventileerde woningen aan te pakken. Gemeenten hebben daarvoor in de eerste plaats inzicht nodig in de samenstelling van het woningbestand en moeten weten welke inwoners het meest kwetsbaar zijn. Daardoor kan de gemeente prioriteiten stellen en ook gericht proactief hulp bieden. Gemeenten kunnen van elkaar leren hoe ze het aanbodgedreven fysieke domein van de energievoorzieningen beter kunnen laten samenwerken met het sociale domein van de welzijnswerkers. Burgers die de hulp het hardst nodig hebben, krijgen dan sneller een passend hulpaanbod om hun woningen te verduurzamen.

Noten

- 1 Movisie (2019). De sociale opgave van de energietransitie, p. 3.
- 2 De Telegraaf (2022). Rabobank

verwacht nog jarenlange hoge gasprijzen, 14 oktober 2022.

- 3 Energiearmoede raakt huishoudens die wonen in huizen die niet goed geïsoleerd zijn,

die hoge energiekosten en een laag inkomen hebben. Als hun energiecontract afloopt krijgen ze vaak te maken met aanzienlijke kostenstijging.

- Vooral in Noordoost Nederland hebben mensen te maken met energiearmoede. TNO (2021). De feiten over energiearmoede in Nederland: Inzicht op nationaal en lokaal niveau.
- 4 TNO. TNO Energiearmoede kaart Nederland. Per gemeente en wijk.
 - 5 SCP (2021). Klimaataanpak: toekomstbepalende keuzes voor onze samenleving. De energietransitie vanuit burgerperspectief, p. 49-51.
 - 6 Movisie (2022). Energiearmoede. Een journalistiek onderzoek naar oorzaken, impact en oplossingsrichtingen van energiearmoede, p. 7.
 - 7 Zie ook VNG (2022). Standpunt debat energietoeslag, 7 juli.
 - 8 Arnhems Coalitieakkoord 2022-2026, p. 20.
 - 9 NOS (2021). Europese Commissie presenteert ambitieuze klimaatwetten: iedereen gaat het merken, 14 juli 2021.
 - 10 TNO (2021). *Evaluatie van de Subsidieregeling energiebesparing eigen huis 2016-2020*.
 - 11 DNB (2022). *Financiering voor de verduurzaming van de woningvoorraad*.
 - 12 Divosa (2022). Jaarrapportage Divosa Monitor Vroegsignalering Schulden, 29 mei 2022.
 - 13 Jungmann, N. (2022). Een effectieve schuldenaanpak vraagt meer dan vroegsignalering. In: *NVVK essay bundel Denken over hulp bij financiële zorgen*, p. 33.
 - 14 Nationale ombudsman (2022). *Met te weinig genoeg nemen*.

Europa en de nieuwe Koude Oorlog

De kans dat de wereld een nieuwe oorlog ‘instruikelt’ is bepaald niet ondenkbaar. Internationale verhoudingen zijn scheef gegroeid en de spanningen lopen op. Maar het is niet waarschijnlijk dat Oekraïne de vonk in het kruitvat van een nieuwe wereldoorlog zal zijn.

BEN DANKBAAR

Ben Dankbaar publiceerde eerder over alternatieve verdedigingsstrategieën

In de afgelopen jaren is in de media regelmatig melding gemaakt over de komst van een nieuwe Koude Oorlog. De spanningen tussen China en de Verenigde Staten worden dan vergeleken met die tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten na de Tweede Wereldoorlog. Voor militaire denkers voelt dat in eerste instantie als een bevrijdende terugkeer naar bekend gebied. Komt er na drie decennia een einde aan de verwarrende situatie waarin niet staten, maar allerlei ongrijpbare terroristische groeperingen en nationalistische en religieuze fanatici de internationale verhoudingen op scherp zetten?

Een belangrijke overeenkomst tussen de huidige situatie en die tussen 1945 en 1989 is het enorme militaire overwicht van de Verenigde Staten – waarbij natuurlijk altijd de vraag gesteld kan worden of het overwicht ook nuttig gebruikt kan worden. In 2021 bedroegen de militaire uitgaven van de Verenigde Staten \$ 801 mrd. Dat is ruim meer dan de militaire uitgaven van China (\$ 293 mrd), India (\$ 77 mrd), het Verenigd Koninkrijk (\$ 68 mrd), Rusland (\$ 66 mrd), Frankrijk (\$ 57 mrd),

Duitsland (\$ 56 mrd), Saoedi-Arabië (\$ 56 mrd), Japan (\$ 54 mrd) en Zuid-Korea (\$ 50 mrd) bij elkaar (cijfers SIPRI).

Wat in bovenstaande opsomming meteen opvalt, is dat de militaire uitgaven van China in 2021 meer dan viermaal zo groot waren als die van Rusland. Waar communistisch China tijdens de Koude Oorlog nog een soort junior partner was voor de Sovjet-Unie, zijn de rollen nu omgekeerd. Dat geldt niet voor de verhoudingen aan Westerse zijde. Europa blijft een junior partner van de Verenigde Staten.

Toch is er ook aan Westerse kant wel iets veranderd. Door de economische en militaire opkomst van China heeft het simpele gegeven dat de Verenigde Staten niet alleen aan de Noord-Atlantische Oceaan maar ook aan de Stille Oceaan liggen, een grotere militaire betekenis gekregen dan zeventig jaar geleden. De potentiële bedreiging door Rusland na de ineenstorting van de Sovjet-Unie is in de jaren negentig verschrompeld. De aanval op Oekraïne heeft de Russische dreiging weliswaar weer wat kleur op de wangen gegeven, maar voor de VS blijft China nu een belangrijker

opponent. De druk op Europa om meer aan de eigen verdediging te doen is dan ook onverminderd hoog. Uit bovenstaande cijfers blijkt overigens ook dat alleen al Frankrijk en Duitsland samen hogere militaire uitgaven hebben dan Rusland.

Tijdens de Koude Oorlog werden de tegenstellingen op twee manieren omschreven. In termen van economische systemen: kapitalisme tegen communisme. En in termen van politieke systemen: democratie tegen dictatuur. Dat is nu anders. Er zijn in feite geen communistische landen meer, alleen nog maar kapitalistische landen. Nergens is meer sprake van een door de staat geleide planeconomie. De huidige tegenstellingen worden ideologisch eigenlijk alleen nog maar in termen van democratie versus dictatuur geschilderd.

De aanloop naar de Eerste Wereldoorlog

Een conflict dat ideologisch gekleurd is in termen van democratie tegen dictatuur, dat hadden we al eens. Het herinnert aan de Eerste Wereldoorlog, waarin President Wilson het Amerikaanse Congres opriep om in te stemmen met een oorlogsverklaring tegen Duitsland om de wereld ‘safe for democracy’ te maken. In vele opzichten lijkt de situatie van nu minder op die van na de Tweede Wereldoorlog en meer op die van vóór de Eerste Wereldoorlog.

Ook toen stonden er uitsluitend kapitalistische landen tegenover elkaar met zeer uiteenlopende politieke systemen: het opkomende Japanse keizerrijk, het Russische tsarenrijk, het Duitse keizerrijk, de Oostenrijks-Hongaarse monarchie, het Britse Rijk, het Ottomaanse rijk. Net als nu was er toen sprake van een langdurige periode van globalisering, waarin internationale handelsstromen sterk waren gegroeid, koloniën gesticht en invloedssferen afgebakend.

Net als nu waren sommige landen niet tevreden met de wijze waarop invloedssferen en toegang tot allerlei belangrijke hulpbronnen verdeeld waren. Net als nu werden verschil-

lende landen geleid door staatshoofden die hun ego, hun macht en hun eigen belangen lieten prevaleren boven het gezond verstand en het algemeen belang.

Er zijn talloze boeken geschreven over de vraag wie er schuld had aan de Eerste Wereldoorlog. De Britse politicus Lloyd George zei achteraf dat Europa er min of meer ‘in-struikelde’. Vaak wordt de moordaanslag op Oostenrijks troonopvolger Aarts Hertog Franz Ferdinand in Sarajevo (28 juni 1914) als aanleiding genoemd voor de Eerste Wereldoorlog. Meer dan een aanleiding was het natuurlijk niet. De geradicaliseerde anarchist Princip kon niet vermoeden dat hij met zijn aanslag heel Europa in brand zou zetten — evenmin als de vliegtuigkapers van 11 september 2001 konden vermoeden dat als gevolg van hun actie vele tienduizenden Afghanen zouden sterven. Kleine groepjes en zelfs individuen kunnen incidenten veroorzaken, die wellicht later worden gezien als de lont in het krui-vat.

Het is heel onwaarschijnlijk dat botsende economische belangen zullen leiden tot een direct militair conflict tussen de Verenigde Staten en China. In dat opzicht zal de nucleaire afschrikking ook hier zijn werk doen. Maar de economische en militaire macht van China is veel groter dan die van Rusland ooit was tijdens de Koude Oorlog. Misrekeningen zijn altijd mogelijk.

Als de Oeigoeren in China zich onder druk van culturele repressie tot gewapende terroristen ontwikkelen, zullen de ‘democraten’ in het Westen dat niet zo gauw veroordelen. Wat gebeurt er wanneer die terroristen blijken te beschikken over Amerikaanse drones? Het gevaar van een nieuwe oorlog zit niet zozeer in een dreigende nucleaire apocalyps, ook al is die dreiging nooit nul. Het gevaar zit hem veel meer in uit de hand lopende incidenten, misrekeningen, overmatig vertrouwen in technologie, misplaatst zelfvertrouwen en eigendunk in de hoogste regeringskringen, racistische karikaturen van de tegenstander en angst voor gezichtsverlies.

Klimaat en instabiliteit

Wanneer we de huidige situatie in de wereld vergelijken met die van vóór de Eerste Wereldoorlog, springen twee belangrijke verschillen in het oog: er is sprake van een wereldwijde klimaatcrisis en de militaire technologieën van tegenwoordig verschillen radicaal van die van toen. Er is nog een derde verschil: de koloniale rijken zijn verdwenen en de koloniën zijn zelfstandige staten geworden. De overgrote meerderheid van deze staten in Zuid-Amerika, Afrika en Azië is echter nog steeds relatief arm, economisch afhankelijk en militair onbeduidend. In dat opzicht is er weinig veranderd.

Voedsel- en watertekorten ten gevolge van klimaatverandering veroorzaken schokgolven die over de hele wereld gaan.¹ De zomer van 2010 was de heetste die tot dan toe in Rusland was gemeten. Overal in het land braken natuurbranden uit. Op 5 augustus stelde de toenmalige Eerste Minister Poetin een embargo in op alle exporten van graan en graanproducten. Tegelijkertijd waren er ook elders problemen met de oogst door overmatige regenval (Canada, Pakistan) of aanhoudende droogte (Australië, China). Als gevolg daarvan schoten de prijzen op de wereldvoedselmarkten omhoog. In december ontketenden protesten tegen de hoge voedselprijzen in Tunesië een reeks van opstanden in de Arabische wereld. Deze 'Arabische lente' betekende het einde voor verschillende regimes in de regio. In Libië verdween Khadafi van het toneel, in Egypte Moebarak, in Syrië begon de opstand tegen Assad, die het land in chaos en totale vernietiging stortte. Terreurgroepen zagen kans zich in verschillende landen te vestigen. Enorme vluchtelingenstromen kwamen op gang. Het is onomstreden dat klimaatverandering bij al deze gebeurtenissen een rol speelde.

Van een andere orde zijn spanningen tussen de grootmachten ten gevolge van klimaatverandering. Door het smelten van het ijs op de Noordpool krijgt de wereld er een nieuwe

ocean bij, de Arctische Oceaan, waar slechts vijf staten aan liggen: Rusland, Noorwegen, Groenland (Denemarken), Canada en de Verenigde Staten (Alaska). Door het wegsmelten van de ijskap worden ook allerlei minerale grondstoffen toegankelijk. Niet alleen over het eigendom van die grondstoffen, maar ook over de toegang tot de noordelijke vaarroutes wordt gestreden.

Begin 2018 heeft ook China aangekondigd wetenschappelijk onderzoek te willen doen in het gebied. Tegelijkertijd beschreef China zichzelf in een officieel document als een 'bijna-Arctische staat' en wees het op de mogelijkheden van een 'polaire zijderoute'.² Begin 2019 eiste de Amerikaanse marine het recht op om met haar schepen over de noordelijke zeeroute te varen. Dat zien de Russen uiteraard als een veiligheidsrisico. In het verleden dacht men dat conflicten in het hoge Noorden een afgeleide zouden zijn van conflicten in Europa. Nu zouden conflicten daar ook kunnen starten.

Waar China tijdens de Koude Oorlog nog een soort junior partner was van de Sovjet-Unie, zijn de rollen nu omgekeerd

Verontrustend zijn ook de gevolgen van het krimpen van de gletsjers in de Himalaya. De grote rivieren die van het gebergte afstromen zijn onmisbaar voor drinkwater en irrigatie. De Brahmapoetra stroomt eerst door China en daarna door India en Bangladesh. De langlopende conflicten tussen China en India over het verloop van de grens in Noordoost-India zullen bij een verhoogd watergebruik in China een extra dimensie krijgen. Wanneer een militair conflict daar zou uitlopen op een catastrofale nederlaag voor India (het tegen-

overgestelde wordt niet verwacht), zouden de Verenigde Staten zich genoodzaakt kunnen zien om in te grijpen.

Nieuwe militaire technologie

Een belangrijk verschil tussen 1914 en nu is natuurlijk het bestaan van nucleaire wapens. Op de inzet van deze wapens is in de afgelopen zeventig jaar een dermate groot taboe gaan rusten, dat gehoopt mag worden dat geen enkel land die als eerste zal gebruiken. De afschrikkingstheorie leert ons dat het niet geloofwaardig is wanneer een partij zich in een alles of niets situatie manoeuvreert. Dreigen met een aanval met Amerikaanse atoomraketten op Moskou in reactie op een grensoverschrijding van de Russen in Estland, is niet erg geloofwaardig. Daarom worden er tussenliggende, conventionele escalatiestapen bedacht en Europa doet er goed aan om die serieus te nemen.

Onder de nucleaire paraplu is de ontwikkeling van conventionele wapenering onverminderd verder gegaan. Het 'geautomatiseerde slagveld' wordt beheerst door drones, GPS-gestuurde raketten en de daarbij behorende geïntegreerde systemen voor 'command, control, communications, computers, intelligence, surveillance & reconnaissance' (C4I/SR).

De oorlog tussen Armenië en Azerbeidzjan in 2020 over Nagorno-Karabach liet zien dat de inzet van drones doorslaggevend kan zijn wanneer slechts één van beide partijen (in dit geval Azerbeidzjan met steun van Turkije) daarover beschikt. De oorlog in Oekraïne toont aan dat drones ook een rol kunnen spelen in een oorlog waarin beide partijen over drones beschikken. In deze oorlog lijken gewapende drones en artillerie ondersteund door drones en satellieten (GPS) in belangrijke mate de rol van vliegtuigen over te nemen. Dat maakt nogal wat uit, want vliegtuigen zijn peperduur vergeleken met drones en bovendien veel moeilijker te bedienen.

Oorlog gaat steeds meer lijken op een computerspelletje. Voor de mensen die ach-

ter de console van een drone zitten, voelt het doden van echte mensen niet anders aan dan het doden van tegenstanders in een spel. De volgende stap is dat command en control op basis van kunstmatige intelligentie volledig geautomatiseerd worden. Feitelijk worden beslissingen om een voertuig of een gebouw te beschieten nu al genomen op basis van door computers bewerkte en geanalyseerde beelden. Er zijn autonome drones in ontwikkeling, die boven het slagveld hangen en hun eigen doelen uitzoeken. Ethisch is het natu-

Door het smelten van de Noordpool krijgt de wereld er een nieuwe oceaan bij; om de grondstoffen en de vaarroutes wordt gestreden

lijk problematisch wanneer beslissingen over leven en dood door een algoritme worden genomen, maar een voordeel is dat deze drones geen last hebben van afweersystemen die proberen het signaal waarmee ze bestuurd worden, te verstoren.³

De keerzijde van deze capaciteit om op grote afstand vrijwel zonder risico voor de eigen mensen oorlog te voeren is dat de drempel om militair geweld te gebruiken wordt verlaagd. Een voorbeeld is de moordaanslag op de Iraanse generaal Qassem Soleimani op 3 januari 2020. De generaal werd dichtbij de luchthaven van Bagdad gedood met een raket afkomstig van een Amerikaanse drone. Hij was op weg voor een bezoek aan de Eerste Minister van Irak. Het was een indrukwekkende combinatie van inlichtingenwerk, observatietechnologie en precisiegeleide wapens, maar het internationaal recht staat natuurlijk niet toe dat een generaal van een land waarmee men formeel niet in oorlog is, wordt gedood op het

grondgebied van een land waarmee men formeel verbonden is.

Op 8 januari vuurde Iran in reactie op de moord een aantal raketten af op Amerikaanse bases in Irak. Diezelfde dag werd een Boeing 737 van Ukraine Airlines kort na vertrek uit Teheran per ongeluk door een Iraanse raket neergeschoten, waarbij alle 167 passagiers en de negenkoppige bemanning om het leven kwamen. Na deze blamage voor de regering van Teheran bleef verder escalatie in het conflict over de moord op Soleimani achterwege.

Oekraïne

Er zullen altijd meer dan genoeg aanleidingen zijn voor gewapende conflicten. Die zullen ook niet altijd voorkomen kunnen worden. Grootste zorg is dat een ogenschijnlijk simpele aanleiding voor een militaire interventie door één van de grootmachten het startpunt wordt voor een oorlog waarbij de hele wereld betrokken raakt.

Kan de huidige oorlog in Oekraïne zo'n startpunt zijn? Op dit moment lijkt dat niet aan de orde. Zelfs als Rusland tactische kernwapens zou inzetten, valt niet te verwachten dat daarop gereageerd wordt met kernwapens. Waar zouden die moeten worden ingezet? Oekraïne zal er geen voorstander van zijn om op het eigen grondgebied zulke wapens in te zetten; inzetten tegen doelen in Rusland zou een verregaande escalatie zijn zonder duidelijk doel.

De oorlog in Oekraïne kan vergeleken worden met de oorlog in Vietnam: soldaten van één grootmacht vechten tegen de soldaten van een regering die door andere grootmachten wordt gesteund en bewapend. Doel van die steun is te verhinderen dat de grootmacht zijn strategische doelen bereikt. In Afghanistan gebeurde in de jaren tachtig iets vergelijkbaars toen de moedjahedien met Amerikaanse wapens de Russen verdreven.

Het strategische doel van Rusland in Oekraïne lijkt te zijn verschoven van omverwerping van de regering naar annexatie van een deel

van het land. Beide zijn niet acceptabel voor Oekraïne en zijn bondgenoten. Robert Serry, voormalig ambassadeur van Nederland in Oekraïne, betoogde onlangs dat vrede voorlopig niet in zicht is, maar dat er wel moet worden nagedacht over de termen waarop een wapenstilstand met internationale garanties kan worden gesloten.⁴ Want wat betekent winst voor Oekraïne? Terugkeer naar de situatie van vóór 24 februari 2022? Terugkeer naar de situatie vóór de annexatie van de Krim in 2014? Zelfs de eerste bescheiden doelstelling zou een enorme nederlaag zijn voor Rusland.

De Amerikaanse minister van Defensie Austin ging in april nog een stap verder door te verklaren dat Rusland zodanig verzwakt moet worden dat het niet meer in staat is om zo'n aanval als op Oekraïne te ondernemen. Dat is een doelstelling die veel verder reikt dan het verhinderen dat Oekraïne gebied moet afstaan en het is de vraag of de belangen van Oekraïne daarmee gediend zijn.

Een systeemoorlog voorkomen

De situatie zou volledig anders worden wanneer China zou besluiten van de internationale onrust gebruik te maken door Taiwan met militaire middelen in te lijven. Het is zeer waarschijnlijk dat Chinese en Amerikaanse militairen in dat geval direct met elkaar in gevecht zouden raken. De mogelijkheid dat de oorlogen in Oekraïne en Taiwan met elkaar vermengd zouden raken in een wereldbrand is dan verre van denkbeeldig.

De Nederlandse auteur Ingo Piepers betoogt in zijn boek met de ominieuze titel *De Onvermijdelijkheid van een Nieuwe Wereldoorlog* dat oorlogen waarbij alle grootmachten direct betrokken zijn, altijd systeemoorlogen zijn.⁵ Dat wil zeggen dat die oorlogen de aanzet vormen voor een aanpassing van het systeem van internationale verhoudingen, die blijkbaar op geen enkele andere manier bereikt kon worden.

Systeemoorlogen waren bijvoorbeeld de Dertigjarige Oorlog, de Napoleontische oorlogen en de Eerste en Tweede Wereldoorlog. Wie

in dat perspectief naar het huidige systeem kijkt, ziet dat er onmiskenbaar behoefte is aan verandering. Het is onomstreden dat de instituties en spelregels die zijn gecreëerd na de Tweede Wereldoorlog geen recht doen aan de enorme politiek-economische veranderingen die sindsdien hebben plaatsgevonden. Verschillende naoorlogse instituties lijden aan verlamingsverschijnselen omdat één of twee grootmachten vinden dat ze er te weinig te vertellen hebben.

De oorlog in Oekraïne kan vergeleken worden met de oorlog in Vietnam

Inmiddels heeft China met de New Development Bank een soort alternatief voor de Wereldbank en het IMF opgericht. De Verenigde Staten blokkeren de benoeming van nieuwe rechters bij de Wereldhandelsorganisatie WTO, waardoor er geen uitspraken meer gedaan kunnen worden in handelsconflicten. Onder president Trump beëindigden de VS hun financiële bijdrage aan de Wereldgezondheidsorganisatie WHO, iets wat door president Biden weer ongedaan is gemaakt. Het doel van al deze organisaties is dat staten in gesprek blijven over problemen en gezamenlijk naar oplossingen zoeken. Hoe minder er gesproken wordt, des te groter de kans op misverstanden over interpretaties en intenties, die kunnen ontaarden in een gewapend conflict.

In plaats van te berusten in de onvermijdelijkheid van een nieuwe 'systeemoorlog' om de internationale instituties aan te passen aan de nieuwe verhoudingen, verdient het natuurlijk de voorkeur om op vreedzame wijze dergelijke aanpassingen te realiseren. Het is tijd voor nieuwe wereldwijde afspraken over veiligheid. De rol die Europa daarbij kan spelen, moet niet overschat worden, maar ook niet onderschat.

De Europese Unie is geen militaire grootmacht, maar de militaire middelen waarover de Europese staten beschikken zijn aanzienlijk. Belangrijker is dat de Europese Unie een economische wereldmacht is. Initiatieven die uit Europa komen, hebben gewicht.

De Europese Unie zou formeel moeten erkennen dat de huidige instituties van de internationale orde niet meer passen in de eenentwintigste eeuw. Er moeten realistische voorstellen voor al die instituties ontwikkeld worden. Neem de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties. Het was na de Tweede Wereldoorlog begrijpelijk, maar nu moeilijk uit te leggen, waarom Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk wel en Japan en Duitsland geen permanente leden van de Veiligheidsraad zijn. Het is ook niet eenvoudig uit te leggen waarom staten als India en Brazilië een dergelijke status ontberen.

Het zou logisch zijn dat de EU een permanente zetel krijgt ten koste van Frankrijk en Groot-Brittannië. India, Brazilië en uit Afrika bijvoorbeeld Nigeria zouden ook permanente leden kunnen worden. Tegelijkertijd zou het vetorecht van permanente leden afgezwakt kunnen worden, bijvoorbeeld doordat het veto van een enkel permanent lid ongedaan gemaakt kan worden door een gekwalificeerde meerderheid van de Algemene Vergadering.

Als Europa het internationale gesprek langs dit soort lijnen initieert, kunnen grote struikelpartijen wellicht voorkomen worden. Wanneer perspectief ontstaat op een wezenlijke aanpassing van de internationale instituties, zou China wellicht ook geïnteresseerd kunnen zijn in de rol van bemiddelaar in het conflict tussen Rusland en Oekraïne. Het is daarvoor veel geschikter dan Turkije, omdat Rusland de steun van China nodig heeft. Europa kan in dit spel dan hopelijk enige terughoudendheid bij de haviken in de VS bewerkstelligen, die het liefst een totale vernedering van Rusland zouden zien, al was het maar om hun eigen vernedering van 2021 in Afghanistan te doen vergeten.

Een dergelijk optreden van Europa betekent wel dat het streven naar 'strategische autonomie', dat de Europese Unie op haar vaandel heeft geschreven⁶, een substantiële industriepolitieke⁷ én militaire⁸ invulling moet krijgen. Hoewel het op dit moment even anders lijkt, ligt het zwaartepunt van de huidige spanningen toch echt in het Verre Oos-

ten. Dat heeft gevolgen voor de mate waarin Europa kan rekenen op militaire, politieke en economische steun van de Verenigde Staten. Dit risico van verhoogde kwetsbaarheid kan ook gezien worden als een kans voor Europa om een zelfstandige positie te ontwikkelen in de nieuwe Koude Oorlog, die dan wellicht wat minder bipolair wordt dan de eerste.

Noten

- 1 Michael T. Klare (2019). *All Hell Breaking Loose. The Pentagon's Perspective on Climate Change*, New York: Metropolitan Books.
- 2 The State Council Information Office of the People's Republic of China (2018). *China's Arctic Policy*.
- 3 In de Duitse Bondsdag is uitgebreid gediscussieerd over de juridische en ethische aspecten van de inzet van bewapende drones. Verteidigungsausschuss 5 oktober 2020.
- 4 Robert Serry (2022). *Vrede is een illusie. Een eind aan de oorlog niet*. NRC, 22 oktober.
- 5 Ingo Piepers (2020). *De onvermijdelijkheid van een nieuwe wereldoorlog*. Amsterdam: Prometheus.
- 6 Europese Unie (2016). *Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy*. Sindsdien is mede op aandringen van Nederland het adjectief 'open' toegevoegd aan strategische autonomie om te benadrukken, dat Europa geen isolement zoekt: Europese Commissie COM (2021). 66 final, *Trade Policy Review — An Open, Sustainable and Assertive Trade Policy*.
- 7 Adviesraad Internationale Vraagstukken AIV (2022). AIV-advies 120.
- 8 Council of the European Union (2022). *A Strategic Compass for Security and Defence*, 21 maart; Co Colijn (2022). *Praat juist nu over Europese veiligheidsstrategie*, NRC 8 juli. Bij het nadenken over Europese defensie kan teruggerepen worden op conventionele alternatieven die aan het einde van de Koude Oorlog ontwikkeld werden: Dankbaar (1984). *Alternative Defense Policies and the Peace Movement*, *Journal of Peace Research*, Vol. 21, No 2, pp. 141-155.

Herstel van de internationale rechtsorde

De oorlog in Oekraïne dreigt de vorm aan te nemen van een ‘frozen conflict’. Hoe kan een goed vredesverdrag tussen Oekraïne en Rusland worden bereikt? Hoe komen we tot een nieuwe internationale rechtsorde die de basis vormt voor langdurige stabiliteit in Europa?

CAMIEL HAMANS & JAN MARINUS WIERSMA

Beiden research fellow bij de WBS

Wat niemand geloofde, gebeurde toch op 24 februari 2022. Niets – geen enkele Europese afspraak of dialoog – bleek Poetins troepen in de weg te hebben gestaan om Oekraïne binnen te vallen. Hebben we in het Westen met zijn allen zitten slapen? Deden we aan struisvogelpolitiek? Hadden we de invasie kunnen voorkomen? Waarom zijn Oost en West zo uit elkaar gegroeid?

Achteraf gezien is duidelijk dat de oorzaak van het huidige conflict gezocht moet worden in de jaren negentig. Rusland verviel in chaos, geleid door een grillige president, Jeltsin. Economisch ging het land bijna ten onder. Het Westen, de Europese Unie, liet zich daaraan evenwel niet veel gelegen liggen. Integendeel. Westerse bedrijven en investeerders zagen nieuwe markten en nieuwe kansen. Bovendien bleek dat er in Rusland zaken gedaan konden worden zonder veel regelgeving en zonder veel fiscaal ingrijpen, dus met uitzicht op snelle en grote winsten. Niet alleen waaghalzen vonden zo de weg naar Moskou, het grote bedrijfsleven volgde.

Jeltsin was in Westerse ogen beter dan een communistisch alternatief. Daarom werd hij gesteund en hield in het bijzonder Duitsland hem met grote leningen overeind. Maar de meeste Russen verloren elk vertrouwen in de democratie, die zij associeerden met een kapitalistische graaicultuur waarin hun spaarcenten verdampt waren. We weten nu dat wat toen gezaaid werd, Poetin twee decennia later oogstte.

Poetins eerste jaren

Op het moment dat Poetin vanaf 2000 als een baron Von Münchhausen Rusland uit de modder begon te trekken, had de EU nauwelijks aandacht voor de toestand in het land. We keken met een optimistische blik naar het Oosten en ook de uitlatingen van de nieuwe Russische president gaven geen aanleiding tot verontrusting. Hij sloeg aanvankelijk immers een gematigde toon aan.

De NAVO was gezien de nieuwe veiligheids-situatie op een lager pitje gezet – minder geld voor collectieve verdediging en meer inzet

op out-of-area operaties. De EU breidde snel uit. Soft power en effectief multilateralisme werden de nieuwe kernbegrippen in Brussel. Eeuwige vrede lag in het verschiet, zo leek het.

Vanaf 2007 is Poetin een steeds hardere toon gaan aanslaan. Met directe en indirecte interventies vergrootte Moskou de greep op Oekraïne, Moldavië en de zuidelijke Kaukasus. De Europese Unie weigerde lang de werkelijkheid onder ogen te zien; het mocht geen Brussel tegen Moskou worden. Bovendien geloofde men zeer in de verbindende kracht van wederzijdse economische afhankelijkheid – Europa afhankelijk van Russisch gas en olie en Rusland afhankelijk van Westerse valuta. Als die niet tot toenadering en liberale verandering zou zorgen, dan zou die toch minstens

In de jaren na 2009 bleef Rusland erop hameren zich in zijn veiligheid door de NAVO bedreigd te voelen

een garantie voor stabiliteit zijn. Misschien dat er daarom weinig werd ondernomen om mogelijk onheil af te wenden. Het zou zo'n vaart niet lopen met het zwakke Rusland, werd gedacht.

In de tussentijd kwam er echter wel de klad in de wapenbeheersingsafspraken die begin jaren negentig waren afgesproken. Rusland onttrok zich aan het akkoord over de beperking van de conventionele bewapening, mede in reactie op de eis van de Westerse landen dat Moskou zijn militaire aanwezigheid in Moldavië zou beëindigen. En terwijl de NAVO er niet in slaagde de 2% doelstelling te halen aan defensie-uitgaven, zette Poetin in op herbewapening.

We zagen nauwelijks dat Poetin zich in Moskou omringde met steeds meer auto-

cratische collega's uit landen als Belarus en Kazachstan en dat hij hielp om internationale organisaties op te zetten die met de NAVO en EU concurreerden, zoals de Euraziatische Economische Unie (EEU) en de Collective Security Treaty Organization (CSTO).

In Brussel gaf men de voorkeur aan overleg en gerichte samenwerking, aan de politiek van pappen en nathouden. Ook na de annexatie van de Krim en de Russische interventie in Oost-Oekraïne in 2014 veranderde de Westelijke houding ten opzichte van Rusland niet wezenlijk. Er werd met beperkte sancties gereageerd, maar de energieafhankelijkheid bleef.

Uitbreiding NAVO

De van Moskou bevrijdde Midden- en Oost-Europese landen hadden ondertussen stuk voor stuk geopteerd voor het NAVO-lidmaatschap: Hongarije, Polen, Tsjechië in 1999, Bulgarije, Estland, Letland, Litouwen, Roemenië, Slovenië en Slowakije in 2004, en Albanië en Kroatië in 2009, gevolgd door Montenegro in 2017 en Noord-Macedonië in 2020. Aanvankelijk was er nog wel enige discussie over de mogelijke vervanging van zowel NAVO als Warschau Pact door één Europese veiligheidsorganisatie, maar de voormalig Oostbloklanden vertrouwden hun Russische buur hier niet voldoende voor.

Protesten van Russische zijde tegen deze NAVO-uitbreiding werden genegeerd, wat de NAVO tot op de dag van vandaag zeer kwalijk wordt genomen. Dat verwijt heeft intussen mythische vormen aangenomen en is de kern van de Russische propaganda rond de invasie in Oekraïne en tegelijk een rechtvaardiging ervan. Het Westen zou uit zijn op het ondergraven van gebied dat historisch bij Rusland hoort. Oekraïne zou volgens dezelfde opvatting geen bestaansrecht hebben.

Het geopolitieke motief van verzet tegen de NAVO en grip houden op de burens, speelt voor Poetin ontegenzeggelijk mee. Daarnaast is het niet bizar te veronderstellen dat een meer vulgair motief als lijfsbehoud van de Russische

elite eveneens een rol speelt. Een democratische samenleving verlangt namelijk meer transparantie en dat is iets wat de Moskouse kleptocratie niet kan gebruiken.

De teloorgang van de OVSE

Ondertussen had de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE) haar functie van platform voor de aanpak van conflicthaarden verloren. Doordat de OVSE een consensusprincipe hanteerde, was het ongeschikt in te grijpen bij conflicten waarover Oost en West van menig verschilden. De organisatie raakte verlamd.

Het Westen toonde bovendien weinig bereidheid tot serieuze investeringen in een pan-Europese aanpak van veiligheid. Alle aandacht ging uit naar de uitbreiding van de NAVO en van de EU.

Toen Dmitri Medvedev in 2008 Poetin opvolgde als president leek er na de korte oorlog in Georgië even een ‘window of opportunity’ te ontstaan. President Obama sprak van een ‘reset’. Medvedev presenteerde in 2009 vervolgens een ontwerpverdrag voor een nieuw Europees veiligheidsarrangement. Het concept bevatte een bijstandsartikel in geval van agressie tegen een lidstaat, dat bedoeld was ter vervanging van artikel 5 van het NAVO-verdrag. Het initiatief leidde tot niets. Medvedev ontpopte zich dit jaar overigens als uitgesproken voorstander van de aanval op het buurland Oekraïne.

In de jaren na 2009 bleef Rusland erop hameren zich in zijn veiligheid door de NAVO bedreigd te voelen. De Amerikanen boden een gesprek daarover aan, dat uiteindelijk tijdens het presidentschap van Joe Biden begin 2022 plaatsvond. Moskou wilde een garantie dat de NAVO niet verder zou uitbreiden, dat de NAVO zou toezeggen niets te ondernemen in Oost-Europa, de Zuidelijke Kaukasus en Centraal Azië en wilde bovendien dat de NAVO-eenheden die na 1997 gestationeerd waren in de Midden- en Oost-Europese landen, die NAVO-lid geworden waren, zouden worden

teruggetrokken. Intussen was zichtbaar hoe Poetin Russische troepenmachten had geconcentreerd rond Oekraïne. Het overleg raakte op dood spoor. Poetin had klaarblijkelijk al besloten het buurland binnen te vallen.

Sociaal-democratische invalshoek

De Europese sociaal-democratie kent een traditie van voorrang geven aan dialoog. Tijdens de Koude Oorlog waren het vooraanstaande sociaal-democraten, zoals Olaf Palme en Willy Brandt, die deze politiek in de praktijk brachten. Zij stonden aan de wieg van de Helsinki Akkoorden van 1975. Deze akkoorden, die later vooral bekend geworden zijn vanwege de erkenning van mensenrechten die erin opgenomen is, legden de onaantastbaarheid van de grenzen in Europa vast en bevestigden de rol van de OVSE, en later de OVSE, als toezichthouder op de veiligheid en samenwerking in Europa. Vooralsnog luidden ze echter niet het einde van de ideologische tegenstelling in.

De ‘Ostpolitik’ die Willy Brandt en zijn strateeg Egon Bahr vanaf 1966 hanteerden ten opzichte van de DDR stond model voor de relatie met Moskou. Deze politiek was gebaseerd op een de facto erkenning van de Duitse – en Europese – deling. Alleen door samenwerking en acceptatie van de wederzijdse afhankelijkheid kon aan de opheffing daarvan gewerkt worden. Toenadering door handel, heette het of in het Duits ‘Wandel durch Handel’. De Sovjet-Unie werd daardoor de grootste energieleverancier van West- en Zuid-Europa en de daarvoor in ruil verkregen harde valuta uit met name Duitsland vormde de belangrijkste stut onder de Russische economie.

Er zullen weinig sociaal-democraten zijn die denken dat er met Poetin op dezelfde manier zaken te doen is als indertijd met Breznev. Toch klinkt er in sociaal-democratische kring nog wel zo nu en dan de roep om overleg – om een diplomatieke oplossing. Dat kan inmiddels een gepasseerd station zijn, maar binnen een partij als bijvoorbeeld de Duitse SPD is er een vleugel die moeite heeft met mi-

litaire steun aan Oekraïne. Ze zijn erfgenamen van de pacifistische traditie binnen die partij en van het verzet tegen een indeling van Europa in blokken. Ook de linkse Italiaanse filosoof Donatella de Cesare, spreker op de Amsterdamse Nexus-conferentie van november 2022, verzet zich met vergelijkbare argumenten welbespraakt tegen militaire steun aan Kiev.

Ondanks het feit dat er geen enkele reëel zicht meer is op succes, hebben vooraanstaande SPD'ers zoals fractievoorzitter Mützenich nog lang volgehouden dat er diplomatiek meer ondernomen zou moeten worden.

President Steinmeijer kreeg uit Oekraïense regeringskringen zelfs het verwijt dat hij als SPD-minister van Buitenlandse Zaken in het verleden te vriendelijk was geweest voor Moskou. Na een aanvankelijk uitgesteld bezoek aan Oekraïne in oktober 2022 sloeg Steinmeijer echter een harde toon aan; 24 februari markeerde, verklaarde hij toen, het bittere falen om het verschrikkelijke moment te voorkomen. Het vredesdividend was op, zo zei hij. Het was nu nodig fors te investeren in de Bundeswehr. 'No sham peace'.

Overigens wijkt deze opvatting niet af van de sociaal-democratische mainstream. Zie bijvoorbeeld de opstelling van de partijgenoten in Finland en Zweden, van de S&D-fractie in Brussel maar ook van de PvdA. Allen spreken zich uit voor sancties, voor militaire steun aan Kiev, voor hogere nationale defensie-uitgaven en NAVO-bijdragen en tegen concessies aan Poetin.

Een wapenstilstand is het enige denkbare scenario

Het heeft weinig zin te speculeren over de militaire afloop van de Russisch-Oekraïense oorlog. Er zijn legio uitkomsten denkbaar, maar wat al deze scenario's gemeenschappelijk hebben is dat de oorlog niet snel beëindigd zal worden. Een 'frozen conflict' lijkt het vooruitzicht.

Rusland mag hopen op een strenge winter die het eigen Russische leger de kans geeft op

hergroepering en versterking, op een door energiegebrek en koude uiteenvallen van de Westerse steun aan Oekraïne en op een door de algehele vernietiging van de Oekraïense infrastructuur en energievoorziening ontstane onmogelijkheid voor Zelenski en de zijnen hun leger te versterken. Maar zelfs in het voor Poetin gunstigste scenario zal het hem niet lukken, zijn militaire doelen te bereiken. De Oekraïense tegenstand is te krachtig, te taai en te gemotiveerd.

Zelfs in het voor Poetin gunstigste scenario zal het hem niet lukken zijn militaire doelen in Oekraïne te bereiken

Een wapenstilstand is zo ongeveer het enig mogelijk denkbare scenario. Maar die kan alleen aanvaard worden op de termen van de aangevallene. En Oekraïne zal, gezien wat er allemaal gebeurd is, niet bereid zijn toegeeflijkheid te tonen in de richting van Moskou.

Zo'n wapenstilstand kan evenmin afgedwongen worden door de Westerse 'bondgenoten' van Kiev, zij kunnen hooguit behulpzaam zijn bij het banen van de diplomatieke weg waarlangs zo'n wapenstilstand bereikt kan worden. Zeker nu bij de Amerikaanse midterm-verkiezingen president Biden en de Democraten, die zonder voorbehoud de Kievse zijde hebben gekozen, succesvol geweest zijn, is er weinig kans dat het Westen Zelenski een onwelkom compromis zal willen opdringen.

Een wapenstilstand mag ook niet de gelegenheid bieden voor een 'reculer pour mieux sauter', mag dus geen rustperiode zijn voor hergroepering en herbewapening ter voorbereiding van een hernieuwd offensief. En evenmin mag een wapenstilstand een voor-

uitlopen zijn op een latere definitieve grenscorrectie. Een wapenstilstand mag geenszins een de facto acceptatie betekenen van de Russische annexaties. De betwiste gebieden zullen desnoods onder internationaal mandaat gebracht moeten worden.

Het betekent dat een wapenstilstand meer moet zijn dan het zwijgen van de kanonnen en het neerleggen van de wapens. Het zal het resultaat moeten zijn van een veel ruimer overleg, dat op termijn de aanzet moet vormen voor een nieuwe vrede- en veiligheidspolitiek in Europa en een internationale rechtsorde. Hoe dit overleg tot stand moet komen is op dit moment en in deze fase van de strijd volstrekt onhelder. In de openbaarheid kan het niet, want geen van de strijdende partijen zal zich zo'n 'gezichtsverlies' willen en kunnen permitteren. Maar waar het duidelijk geworden is dat er, ondanks alle grote woorden, achter de schermen tussen de VS en Rusland toch contact is over zaken zoals de nucleaire dreiging, moet er getracht worden op deze wijze verder te gaan en bij voorkeur zelfs uitbreiding te geven aan dit overleg. Aangezien het hier gaat om een conflict in Europa, kan Europa, en dit betekent naast de NAVO ook de EU, zich niet permitteren niet mee te doen aan zulk informeel diplomatiek overleg.

Hoe nu verder?

Een nieuwe vrede en een nieuwe Oost-West-verhouding kunnen alleen bereikt worden met veel voorbereiding en na een langdurige inzet. Het Westen kan daarbij een aantal elementen inbrengen. Het eerste is afdoende eigen bewapening. Beide partijen dienen over zoveel militaire kracht te beschikken dat daarmee de tegenstander afgeschrikt wordt. Een hernieuwde containment-politiek op NAVO-niveau dus. En niet alleen met Amerikaanse inzet, maar juist ook door de Europese lidstaten.

Maar wat betekent dit voor Oekraïne en andere voormalige Sovjet-staten die vrezen voor hun toekomst? Een NAVO-lidmaatschap lijkt voorlopig niet mogelijk, want dan is de beer

los. Rusland zal, naar het zich nu laat aanzien, mordicus tegen een NAVO-lidmaatschap blijven en dus liever tot in lengte van dagen een 'frozen conflict' prefereren dan op dit punt toe te geven. Toch vraagt Oekraïne terecht om veiligheidsgaranties.

Een wapenstilstand zal meer moeten zijn dan het zwijgen van de kanonnen en het neerleggen van de wapens

Oud-NAVO secretaris-generaal Anders Rasmussen en Andriy Yermak, kabinetschef van president Zelensky, hebben met een werkgroep een voorstel geformuleerd, het *Kyiv Security Compact Report*, waarin voorgesteld wordt dat de landen die nu Oekraïne van wapens voorzien deze steun blijvend maken. Anders gezegd dat ze garanderen dat Oekraïne zich kan blijven verdedigen. *Mutatis mutandis* zou deze garantie desgevraagd ook aan andere ex-Sovjetstaten, die (nog) geen NAVO-lid zijn gegeven moeten worden. Een ander maar even belangrijk punt uit het rapport is dat schending van de nationale soevereiniteit van Oekraïne automatisch weer zal leiden tot het opnieuw instellen van alle Westerse sancties.

Wat betreft Oekraïne is dit niet het einde van het verhaal. Rusland ziet de EU als minder bedreigend dan de NAVO. Inbedding in de EU is voor een land als Oekraïne echter wel het bewijs dat het deel uitmaakt van het Westen, economisch maar ook rechtstatelijk. Vanzelfsprekend is toetreding van Oekraïne tot de EU geen sinecure. Het zal nog jaren duren voor het land aan de Kopenhagen-criteria kan voldoen. Daarom kan voor Oekraïne en andere zich bedreigd voelende ex-Sovjetstaten een relatie via een vriendschapsband — zoals een

paar maanden geleden voorgesteld door de Franse president Macron – voorlopig een uitweg bieden, mits deze relatie inhoudelijk ook voldoende voorstelt.

Door ruimhartig financiële steun te bieden aan de wederopbouw van Oekraïne kan de EU laten zien dat het haar ernst is met de vriendschapsband. Steun bij de heropbouw van de Oekraïense defensie zal niet snel van de EU komen – de EU kan op dit punt zelf nauwelijks een vuist maken. Toch is die hulp nodig en die zal daarom moeten komen van de landen die zich op basis van Rasmussen-Yermak-voorstellen garant stellen voor de verdedigingskracht van Oekraïne.

Vanzelfsprekend horen herstelbetalingen door de agressor deel uit te maken van een vredesverdrag. Te overwegen valt om daar niet alleen de in het Westen geblokkeerde Russische staatsmiddelen voor te gebruiken, maar ook de door de sancties bevroren tegoeden van Russische oligarchen, die zich hebben weten te verrijken door aan te schurken tegen het Moskouse kleptocratische regime.

Berechting van oorlogsmisdadigers, waar nodig van beide zijden, dient eveneens opgenomen te worden in een uiteindelijk verdrag. Of dit moet bij het Internationaal Strafhof of bij een speciaal voor deze zaken in te stellen hof is op dit moment geen interessante vraag.

Een herziene Oost-Westrelatie vereist echter meer dan een goed vredesverdrag tussen Oekraïne en Rusland. Het gaat er vooral om de instituties aan te passen aan de nieuwe verhoudingen, zoals ook Ben Dankbaar in dit nummer van *S&D* betoogt. Deze nieuwe internationale rechtsorde moet de basis vormen voor een langdurige stabiliteit in Europa. En

hier komt de traditionele sociaal-democratische voorkeur voor dialoog goed van pas.

Op het gevaar af voor wereldvreemde idealisten versleten te worden, stellen wij voor te streven naar een nieuw soort Helsinki Akkoord en naar een verbeterde OVSE. We moeten werken aan een nieuw verdrag tussen de Europese partijen, waarbij de soevereiniteit van staten en de onaantastbaarheid van hun grenzen worden erkend. Gewelddadige annexaties zijn derhalve uit den boze. Deze erkenning impliceert meteen dat we, hoezeer we ook overtuigd zijn van de waarden van ons democratisch systeem, het bestuursstelsel van een land als Rusland respecteren en niet zelf actief zullen trachten aldaar een ‘regime change’ tot stand te brengen. Andersom natuurlijk ook niet. We mogen natuurlijk wel hopen dat de Russen zelf naar een democratische omwenteling toe werken waarbij ze alle steun verdienen.

Handhaving van deze nieuwe overeenkomst moet afgedwongen kunnen worden. Met andere woorden: het is zinloos een OVSE nieuwe stijl in te stellen als die alleen op basis van consensus kan handelen. Besluiten moeten met meerderheid van stemmen, dan wel met een tevoren bepaalde gekwalificeerde meerderheid, genomen kunnen worden. Afdwingen betekent daarbij niet automatisch met geweld, maar dat kan ook door economische sancties, het uitsluiten van stemmen of andere strafmaatregelen, zo lang die maatregelen maar een meer dan symbolische werking hebben.

Op deze wijze wordt een realistische doelstelling – ‘containment’ van het conflict – gecombineerd met een idealistische doelstelling: een nieuw Helsinki Akkoord.

Waar gaan we heen?

Door **Max Schipfelfelt**

Student

Links is zijn ideologie kwijt. Onze samenleving heeft grote veranderingen meegemaakt sinds de zogenaamde overwinning op het communisme in de jaren negentig. Bijna vijftig procent van de mensen is hoogopgeleid en technologie heeft de wereld drastisch veranderd. Is het niet langzaam tijd voor een herijking van linkse waarden voor de eenentwintigste eeuw?

What's left? Is een goeie vraag om eens mee te beginnen. Zeker binnen de traditionele kaders van tegenstellingen tussen werkgever en werknemer, politiek en economie, rechts en links en regering en oppositie.

Daarbovenop komen politieke waarden onder druk te staan door de beperkte houdbaarheid van onze aarde. In Sharm al Sheik hielden de vertegenwoordigers van landen binnen het Parijsakkoord begin november een klimaatconferentie en geen van de landen lijkt zijn klimaatdoelstellingen halen. Wat is de verhouding tussen deze realiteit en het linkse gedachtengoed?

De Partij van de Arbeid is de enige partij op links met bestuurservaring. Linkse partijen komen geloofwaardigheid tekort om als geldig alternatief te dienen voor een rechts-conservatief narratief. Hoe de vertaalslag te maken van ideologische standpunten naar geloofwaardig overheidsbeleid lijkt mij een belangrijk onderdeel van de sleutel naar politieke invloed in Den Haag. Dat kan niet een overtuigend antwoord zijn als linkse partijen onderverdeeld zijn in allerlei belanggroepen die momenteel de linkervleugel van de kamer bevolken. De PvdA en zijn voor-

ganger de SDAP vinden hun 'roots' in mas-sabijeenkomsten, manifesten en protesten waar ideeën samen kwamen in de gedeelde gemeenschappelijke hoop voor een betere toekomst voor iedereen. Tegenwoordig staat Denk voor de stem van mensen met een migratieachtergrond, Bij1 voor een inclusieve samenleving, de SP voor oude marxistisch-leninistische waarden en de PvdA voor de oudere generatie sociaal-democraten die het liefst teruggaat naar de tijd van Den Uyl of 'in geluk kun je niet wonen' op de arm getatoeerd heeft. Hoe kan het dat een wooncrisis bestaat, terwijl de middelen en het geld wel voor handen zijn?

Moeten dan totaal nieuwe waarden worden geschapen die bij deze tijd passen? Nee, ideeën en discussies over een nieuwe koers worden overal gevoerd van de keukentafel tot aan partijcongressen en alles ertussenin. Het wiel hoeft niet opnieuw te worden uitgevonden. Zelfs de huidige regering heeft stappen gezet om mensen bij te staan bij het betalen van hun energierekening, iets wat voor overtuigde liberalen ondenkbaar zou zijn geweest dertig jaar geleden.

Linkse opvattingen zijn allang niet uitsluitend links meer, maar wat dan wel? Daar ligt nou juist de uitdaging. Hoe verenig je zoveel mogelijk bevolkingsgroepen onder één sociaal politiek containerbegrip. Dat is moeilijk, zeker in onze samenleving die gebouwd is op individuele zelfontplooiing. Mij lijkt een partij-overstijgende open discussie en toenadering tot de verschillende vleugels die de kleurrijke linkse kant van de kamer rijk is essentieel voor dit proces. Het liefst vandaag al, want ik zou graag ook kinderen willen krijgen zonder te moeten nadenken of de mensheid over vijftig jaar nog kan bestaan.

Haal het woord ‘ras’ uit de Grondwet

Het gelijkheidsbeginsel in artikel 1 van de Grondwet biedt in deze tijd van grote polarisatie en wantrouwen niet langer voldoende waarborgen om iedereen te beschermen.

Aanpassing is nodig. Het woord ‘ras’ moet geschrapt worden en gewaarborgd moet worden dat de overheid zelf ook aangesproken kan worden als zij discrimineert.

RABIN S. BALDEWSINGH

Regeringscommissaris in de rol van Nationaal Coördinator tegen Discriminatie en Racisme. Voormalig wethouder in de gemeente Den Haag.

Nederland is misschien wel het enige land in de wereld dat een Grondwet heeft dat begint met het gelijkheidsbeginsel, ook wel de anti-discriminatiegrond genoemd. Al in 1798 was onderscheid maken bij wet hier verboden. In de Staatsregeling van 1798¹ staat in artikel 3: ‘Alle leden der maatschappij hebben, zonder onderscheiding van geboorte, bezitting, stand, of rang, eene *gelijke* aanspraak op dezelver voordeelen.’

Deze gedachte van wat wij nu zouden definiëren als *inclusie* kreeg in de Grondwetten van 1814 en 1815 een plek in artikel 4. Ongelijkheid werd toen als volgt gereguleerd: ‘Allen die zich op het grondgebied van het Rijk bevinden, hetzij ingezetenen of vreemdelingen,

hebben gelijke aanspraak op bescherming van personen en goederen.’

Thorbecke en Donker Curtius bouwden hierop voort. Ze breidden het concept van *inclusie* en *gelijkheid* uit en verankerden die in hun Grondwet van 1848 in artikel 3 als volgt: ‘Allen die zich op het grondgebied van het Rijk bevinden hetzij ingezetenen of vreemdelingen, hebben gelijke aanspraak op bescherming van personen en goederen. De wet regelt de toelating en de uitzetting van vreemdelingen, en de algemene voorwaarden, op welke ten aanzien van hunne uitlevering verdragen met vreemd Mogendheden kunnen worden gesloten.’

Onder aanvoering van de ministers De Gaay Fortman, Wiegels en Van Thijn werd bij

Rabin S. Baldewsingh *Haal het woord 'ras' uit de Grondwet*

de grondwetwijziging van 1983 door het parlement ervoor gekozen om gelijke behandeling en het discriminatieverbod op te nemen in artikel 1. De reeds gehanteerde teksten in eerdere versies werden hierin in 1983 als volgt vertaald: 'Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.'²

Alle artikelen en alle grondrechten in de grondwet staan op gelijke hoogte, maar het is symbolisch dat juist dit artikel als eerste wordt genoemd. Immers, zonder gelijkheid geen andere grondrechten. De Grondwet richt zich overigens niet rechtstreeks tot de individuele burgers. Daarvoor werden andere wetten verder uitgewerkt, zoals de Algemene wet gelijke behandeling (Awgb).³ Later meer hierover.

Gelijkheidsbeginsel in de grondwet

De tekst van artikel 1 van de Grondwet bevat eigenlijk twee onderdelen. Ten eerste, 'allen die zich in Nederland bevinden worden in gelijke gevallen gelijk behandeld'. Het gaat hier om een *gebod* tot gelijke behandeling: de overheid moet actief optreden.

Dit gelijkheidsgebod klinkt logisch en aanvaardbaar, maar politiek en bestuur zijn gebaseerd op selecties en keuzes maken, dus de ene groep anders behandelen dan de andere. De kern van de eerste zin is dat voor die andersoortige behandeling er een objectieve rechtvaardiging moet bestaan. De overheid moet motiveren waarom het onderscheid bestaat.

Ten tweede, 'discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan'. Hier gaat het om een *verbod* van bepaalde handelingen: de overheid mag niet discrimineren. Dit discriminatieverbod is het spiegelbeeld van het eerste gedeelte van artikel 1 van de Grondwet. Hierin komt tot uitdrukking dat het verboden is de ander te discrimineren, op grond van eigenschappen

waarvan men geen of moeilijk afstand kan doen: huidskleur, geslacht, geloofsovertuiging, politieke gezindheid, beperking, seksuele gerichtheid.

Het is geen overbodige luxe om leeftijdsdiscriminatie expliciet een plek te geven als non-discriminatiegrond in artikel 1 van de Grondwet

De opsomming van deze gronden is onderdeel van een politiek compromis. Zo werd 'op welke grond dan ook' toegevoegd op aandringen van CPN-er, Marcus Bakker.⁴ Hij wilde namelijk dat de mogelijkheid open werd gehouden dat maatschappelijke ontwikkelingen leiden tot nieuwe vormen van ongewenste discriminatie. Een actueel voorbeeld hierbij is het initiatiefvoorstel om seksuele gerichtheid en handicap aan artikel 1 van de Grondwet toe te voegen. Een amendement om die beide noties op te nemen is met grote meerderheid aangenomen in Tweede Kamer.⁵

Dit initiatief is toe te juichen en de hoop is dat de Eerste Kamer ook in tweede lezing spoedig instemt met deze toevoeging. De meerwaarde om seksuele gerichtheid en handicap (en dus ook de andere gronden) expliciet op te nemen in artikel 1 is dat de erkenning van beschermde groepen beter tot uitdrukking komt, en dat de rechterlijke toets meer rekening houdt met gronden die in artikel 1 benoemd zijn.

Discriminatie van een specifieke groep onder 'op welke grond dan ook' laten vallen, is juridisch niet voldoende gebleken om die groepen volledig te beschermen. Het expliciet benoemen van bepaalde gronden in artikel 1 van de Grondwet betekent dan ook niet alleen

Rabin S. Baldewsingh *Haal het woord 'ras' uit de Grondwet*

volledige erkenning voor die groepen, maar biedt ook echt meer juridische bescherming. Rechters houden hier rekening mee omdat het gewoonweg expliciet benoemd is. Dat is een belangrijke meerwaarde die niet uit oog verloren moet worden.

Om deze reden is het ook geen overbodige luxe om leeftijdsdiscriminatie expliciet een plek te geven als non-discriminatiegrond in artikel 1 van de Grondwet. Leeftijdsdiscriminatie komt veelvuldig voor in onze samenleving, vooral op de arbeidsmarkt.

Dat ligt net anders bij op grond van opleidingsniveau. Recent is in de Tweede Kamer een voorstel gedaan door de PvdA en Groen-Links gezamenlijk om opleidingsniveau als discriminatiegrond toe te voegen aan de Awgb. Dit naar aanleiding van het feit dat mbo-ers anders behandeld worden dan hbo-ers door allerlei instellingen en in uitgaangelegenheden. Dit uitwerken in de Awgb vind ik verstandig, maar discriminatie op grond van opleidingsniveau opnemen in artikel 1 van de Grondwet lijkt inderdaad niet nodig.

'Ras' niet meer van deze tijd

Wat mij stoort in artikel 1 van de Grondwet is de term 'ras'. De term 'ras' is een sociaal construct dat is gebaseerd op denkbeelden uit de negentiende eeuw toen Westerse antropologen mensen indeelden in rassen, waarbij de superioriteit van het Westers denken over volkeren uitgangspunt was. Dit soort denken is wetenschappelijk gelukkig achterhaald. Er is immers één ras, en dat is het menselijke ras, met diverse uiterlijke kenmerken.

Eerder hebben allerlei belangengroeperingen gepleit voor het schrappen van deze term in de Grondwet. Ik ben het daarmee zeer eens. Ik vind dat de term 'etniciteit' betere hier past dan de term 'ras', dat indachtig het VN Verdrag voor de uitbanning van rassendiscriminatie ruim uitgelegd wordt.

Dit betekent overigens niet dat de term 'racisme' ook afgeschaft moet worden. Bij

racisme gaat het om theorieën, ideeën, opvattingen of een reeks van bewuste of onbewuste handelingen, gedragingen en uitingen, waarmee superioriteit van een bepaalde groep tot uitdrukking komt op grond van afkomst, huidskleur of religie. Er zijn nog altijd mensen die deze gedachte aanhangen. Dit heeft echter niets te maken met de term 'ras'. Daarom moet de term 'racisme' in gebruik blijven om het fenomeen op een adequate wijze te kunnen blijven regarder.

Discriminatie tegengaan

Vier artikelen uit de Grondwet, die nauwe met elkaar samenhangen, spelen een rol in de aanpak van discriminatie:

- ▶ artikel 1 (gelijkheidsbeginsel)
- ▶ artikel 2 over de toelating van vreemdelingen (Nederlandschap; vreemdeling; uitlevering; recht tot verlaten van land)
- ▶ artikel 7 (vrijheid van meningsuiting)
- ▶ artikel 23 (vrijheid van godsdienst)

Deze artikelen hebben allemaal betrekking ook de gelijke behandeling maar staan soms ook op gespannen voet met elkaar. Neem artikel 7, de vrijheid van meningsuiting. Door sommigen wordt gesteld dat artikel 7 van de Grondwet absoluut is: je mag zeggen wat je wil, al druist dat in tegen of schuurt het met de grondbeginselen van artikel 1. En sommige christelijke scholen beroepen zich op artikel 23 van de Grondwet wanneer ze bijvoorbeeld leerlingen met een andere seksuele gerichtheid dan de gangbare willen uitsluiten.

In artikel 7, lid 3 staat: 'Voor het openbaren van gedachten of gevoelens door andere dan in de voorgaande leden genoemde middelen heeft niemand voorafgaand verloop nodig wegens de inhoud daarvan, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.'

Bij artikel 7 kunnen op z'n minst enkele vraagtekens geplaatst worden. Immers, die zinsnede 'behoudens ieders verantwoordelijk-

Rabin S. Baldewsingh *Haal het woord 'ras' uit de Grondwet*

heid voor de wet' betekent dat de meningsvrijheid niet absoluut kan zijn. Daar lijkt het nu in het debat op sociale media en zelfs in de politiek wel op.

Vooraf aan de uiterst rechterzijde van het politiek landschap in Nederland wil men wel eens vergeten wat 'behoudens ieders verantwoordelijkheid voor de wet' precies inhoudt. Immers, ook de vrijheid van meningsuiting is aan beperkingen onderhevig. Denk aan het verbod op alcoholreclames gericht op jongeren of aan het verbod op het aanzetten tot

De term 'ras' is een sociaal construct dat is gebaseerd op denkbeelden uit de negentiende eeuw

haat en geweld. En in de artikelen 137 c en 137 d van het Wetboek van Strafrecht zijn groepsbelediging en aanzetten tot haat, geweld of discriminatie strafbaar gesteld. Ook kan bij demonstraties de vrijheid ingeperkt worden wegens openbare orde en veiligheid, opstopping van verkeer of gevaar voor de volksgezondheid.

De manier waarop de vrijheid van meningsuiting nu in de Grondwet staat, is wat mij betreft veel te vrijblijvend. Ik zou graag wensen dat er meer helderheid komt nu de enorme polarisatie artikel 7 van de Grondwet steeds op de proef stelt.

Het geen kwaad dat op het punt van de vrijheid van meningsuiting de overheid wat meer verantwoordelijkheid naar zich toetrekt. Neem bijvoorbeeld het fenomeen 'online haat' op Twitter. De overheid zou Twitter net zo hard aan moeten pakken zoals dat eerder in diverse landen is gebeurd met Facebook. Social media zijn nu vrijhavens om alles te kunnen zeggen. Hun impact op de samenleving is groot. Op

basis van de huidige wetgeving kan veel, maar de overheid blijkt toch weinig mogelijkheden te hebben om 'online haat' bij Twitter in te kunnen grijpen. Een wettelijke grondslag ontbreekt. Hier moet, al dan niet in Europees verband, snel aan gewerkt worden.

Uitwerking Algemene wet gelijke behandeling, Awgb

De hierboven genoemde non-discriminatie artikelen zijn, zoals gezegd, nader uitgewerkt in de Algemene wet gelijke behandeling, Awgb. De grondslag van deze wet is voornamelijk artikel 1 van de Grondwet. PvdA-minister Ien Dales heeft in 1992 de Awgb door het parlement gelooft. Een punt van discussie was of christelijke organisaties homoseksuelen mochten weigeren als werknemer. Uitkomst was dat dat in de meeste gevallen tot verboden onderscheid leidt.

Deze wet heeft twee aspecten die niet goed doordacht zijn. Eén is waarom in deze wet het begrip 'onderscheid' staat en niet 'discriminatie'? Bij invoering werd als reden genoemd dat 'discriminatie' te negatief geladen was en uitging van slechte intenties van iemand die onderscheid maakt. Opvallend, want in alle andere EU-lidstaten wordt wel 'discrimination' of 'Diskriminierung' genoemd.

'Onderscheid' is wat mij betreft een veel te neutrale term. Immers, je kunt onderscheid maken zonder te discrimineren. Kijk maar naar de op maat gesneden behandeling in de medische sector. De gezondheidszorg heeft te maken met mensen die bijvoorbeeld anatomisch anders gebouwd zijn, of lichaamskenmerken vertonen die niet eender zijn. Daarom pleit ik ervoor om deze wet tegen het licht te houden en te bezien of de term 'discriminatie' niet beter gebruikt kan worden. Vooral ook omdat discriminatie, ondanks het gelijkheidsbeginsel van onze Grondwet met een hele lange traditie, zeer manifest is in onze samenleving en in opeenvolgende jaren zelfs aantoonbaar toeneemt.⁶

Rabin S. Baldewsingh *Haal het woord 'ras' uit de Grondwet*

Een tweede reden waarom het wenselijk is om deze wet tegen het licht te houden is dat deze niet in extenso van toepassing is op de overheid. De huidige wetgeving over gelijke behandeling⁷ is van toepassing op rechtsverhoudingen tussen partijen die in beginsel een gelijkwaardige positie hebben.⁸

De wetten zijn niet van toepassing op 'eenzijdig overheidshandelen'. Daarbij gaat het om zelfstandige beslissingen van overheidsorganen, genomen op basis van de bevoegdheden of in het kader van de wettelijke taak die een wet aan die organen toekent en om gedragingen van overheidsfunctionarissen bij de uitoefening van hun wettelijke taak.⁹ Denk aan overheidsbeslissingen en -handelen die individuele burgers raken. Alleen bij de sociale bescherming is het verbod van onderscheid op grond van ras wel van toepassing op eenzijdig overheidshandelen.

Discriminatie door een overheidsinstelling valt dus niet onder de bescherming van de gelijkebehandelingswetgeving.¹⁰ Het College voor de Rechten van de Mens en de rechter zijn niet bevoegd dergelijke gevallen onder die wet te beoordelen. In de loop van de tijd is verschillende malen geadviseerd om te overwegen de uitzondering voor eenzijdig overheidshandelen te laten vervallen.¹¹ De regering heeft de werkingssfeer van de betrokken wetten niet willen uitbreiden, omdat zij van mening was dat de overheid gebonden is aan het non-discriminatiebeginsel van artikel 1 van de Grondwet en omdat er voldoende bestuursrechtelijke rechtsbescherming bestaat tegen eenzijdige, publiekrechtelijke rechtshandelingen.¹²

Volgens de regering moet bij overheidshandelen rekening worden gehouden met het algemeen belang, wat niet in de afwegingskaders van de Awgb is opgenomen. Recente ontwikkelingen, met name de kindertoeslagaffaire en de frauderisicoprofilering bij de inkomstenbelasting, hebben echter aangetoond dat discriminatie door overheidsorganen voorkomt en dat de toetsing daarvan door de bestuursrechter moeilijk of vrijwel onmogelijk is.

Het zou goed zijn te onderzoeken of de wetgeving voor gelijke behandeling uitgebreid dient te worden met eenzijdig overheidshandelen. Om discriminatie te kunnen bestrijden is immer een wettelijke grondslag nodig. Het van groot belang dat de wet voor eenieder helder, eenduidig en consistent is. Zo zorg je ervoor dat daadwerkelijk iedereen in Nederland, ook krachtens deze wet, meetelt.

De grondwet: een paraplu voor iedereen

De Nederlandse Grondwet, die volgend jaar 175 jaar bestaat, heeft een opdracht aan de overheid. Het is daarmee een paraplu waar burgers onder kunnen schuilen. De geschiedenis van artikel 1 is een mooi voorbeeld van hoe de samenleving zich ontwikkeld heeft: van een beperkte werking in de negentiende eeuw naar een erkenning van de rechten van minderheden, zoals mensen met een beperking en de LHBTIQ+-gemeenschap.

Wat dat betreft heeft die geschiedenis de Nederlandse samenleving een spiegel voorgehouden. Een spiegel die, in retrospectief, laat zien dat op twee punten de ontwikkeling van het gelijkheidsbeginsel nog steeds niet voltooid is: de term 'ras' in artikel 1 van de Grondwet is niet meer van deze tijd en moet vervangen worden door een term die voor allen die zich op Nederlandse grondgebied bevinden draagvlak geniet. Een term die niet alleen inclusiviteit uitstraalt, maar die ook omarmt.

Verder is het buitengewoon jammer, zelfs verontrustend, dat met de Awgb, de wet die artikel 1 van de Grondwet in de praktijk handen en voeten geeft, de overheid niet kan worden aangesproken op discriminerend gedrag. Erkenning en reparatie van deze leemte getuigt van volwassenheid van onze democratie en staatsinrichting. Zo laten we daadwerkelijk zien dat voor de Grondwet iedereen, alle burgers én de overheid en zijn instellingen, ten opzichte van elkaar gelijk zijn en gelijkwaardig behandeld dienen te worden.

Rabin S. Baldewsingh *Haal het woord 'ras' uit de Grondwet*

Noten

- 1 De Staatsregeling voor het Bataafsche Volk werd geproclameerd in *den Hage den 23 Maart 1798* en is in werking getreden op 4 mei 1798.
- 2 De bedoeling is om in 2022 handicap en seksuele gerichtheid als non-discriminatiegrond toe te voegen. Deze wijziging ligt thans bij de Eerste Kamer.
- 3 De Awgb trad in werking op 1 september 1994.
- 4 Kamerstukken II 1976/77, nr. 18 (Amendement-Bakker).
- 5 Initiatiefwetsvoorstel 2021 (dossier 32.741) van Hammelburg (D66), Bromet (Groen-Links) en De Hoop (PvdA), voortbouwend op het initiatiefwetsvoorstel van Bergkamp (D66), Özütok (Groen-Links) en Van den Hul (PvdA) uit 2020.
- 6 Rapport Kenniscentrum Art.1, 2022. Zie ook SCP-Rapport *Erva- ren discriminatie in Nederland II*, maart 2020 en LECD Rapport 2020.
- 7 Awgb, Wgb m/v, Wgbh/cz, Wgbl.
- 8 Dick Houtzager, notitie voor de NCDR, september 2022. Ook met dank voor het meelesen van een eerdere versie van dit artikel.
- 9 J.P. Loof, Toekomstige uitdagingen voor het gelijkebehandelingsrecht, in: NTM/NJCM-Bull., jrg. 45/2020, nr. 2, p. 273.
- 10 Zie bijvoorbeeld College voor de Rechten van de Mens, 29 augustus 2016, oordeel 2016-91 (Afhalen paspoort en gebouwverbod).
- 11 Zie: Parlementaire onderzoekscmissie effectiviteit antidiscriminatiewetgeving, *Gelijk recht doen. Een parlementair onderzoek naar de mogelijkheden van de wetgever om discriminatie tegen te gaan*, Den Haag: Eerste Kamer der Staten-Generaal 2022, p. 70.
- 12 Kamerstukken II 2001/02, 28 481, nr. 1, p. 17.

Van de maker

Wat is onze morele taak als vluchtelingen uit een buurland zich aan onze grens melden? *Acts of Citizenship* van Via Berlin gaat over de complexiteit van verantwoordelijkheid en schuld. Over hoe goedbedoelde daden soms schadelijke gevolgen kunnen hebben.

Tussenkomen of niet tussenkomen, dat is de morele vraag die centraal staat in de voorstelling *Acts of Citizenship*. Er is veel discussie over 'vredesmissies' door de westerse landen. Maar hoe reageren wij als deze zich hier voor de deur zouden afspelen? Kunnen wij neutraal blijven? Mogen wij ons afzijdig houden? Of is het onze morele taak altijd de zwakste groep te beschermen? Goedbedoelde daden kunnen een effect hebben dat totaal niet voorzien was. Maar moet je dan passief aan de zijlijn blijven staan?

Ik schreef *Acts of Citizenship* samen met Rachida Lamrabet en Joep van der Geest. Een voorstelling die door de Russische invasie in Oekraïne ineens hoogst actueel werd. We maakten de voorstelling in de overtuiging dat elk land zich, samen met de internationale gemeenschap, zou moeten bekommeren om slachtoffers van conflictsituaties en klimaatproblematiek.

De voorstelling speelt zich af aan de Nederlands-Vlaamse grens. In België heerst onrust. De roep om Vlaanderen en Wallonië op te splitsen groeit al decennia. Als Vlaanderen zich daadwerkelijk losscheurt en zich onafhankelijk verklaart, verzamelen zich voor onze landsgrens meer en meer vluchtelingen.

Dagmar Slagmolen

Artistiek leider muziektheatergezelschap Via Berlin

De grenswachters aan Nederlandse zijde hebben echter één duidelijke opdracht: niemand doorlaten.

Naarmate de situatie aan de andere kant van de grens schrijnender wordt, ontstaan er steeds meer twijfels over de te volgen orders. Met het verstrijken van de tijd melden zich weldoeners, influencers en politici die zich vol goede intenties met de situatie komen bemoeien. De grenswachters raken daardoor steeds verder verstrikt in loyaliteitsconflicten, bureaucratische rompslomp, humanitaire overwegingen en politiek.

Acts of Citizenship maken we samen met het Berlage Saxophone Quartet. Zij zijn verantwoordelijk voor de klassieke klanken van vier saxofoons die zich samen met stuwende live electronics vermengen met de confronterende teksten. Over de oorzaak naar inhumane regelgeving deden we in samenwerking met de Universiteit van Amsterdam een groot live-onderzoek op Oerol. Waarbij we zochten naar antwoorden op de vraag of we in Nederland een tekort aan empathie hebben en hoe manipuleerbaar empathie is? Om een groter en breder gesprek te voeren toert de voorstelling nu met de uitslagen van dit onderzoek, de wetenschappers en speciale gasten door het land.

NEDERLANDSE
PREMIER

Acts of Citizenship

Tussenkomen of niet tussenkomen, dat is de morele vraag.

GRENSWACHT

Het speelveld staat vol met zwarte paal-kokertjes in een strak raster. Vijf paaltjes diep bij dertien paaltjes breed. Aan de buitenzijdes van het raster staan aan elke kant twee zwarte wachthuisjes. De spelers dragen een bord met de tekst GRENSWACHT.

THEUN:

Het lijkt wel of ze op vakantie gaan met al die bagage.

...

Ze zien er wel anders uit dan ik dacht.

PETER:

Hoe bedoel je?

THEUN:

Zijn het wel Belgen?

PETER:

Jezus Teun!

THEUN:

Sorry ik zal wel weer heel dom zijn.

MARJO:

België bestaat niet meer.

THEUN:

Ze staan daar maar

MARJO:

Ze gaan wel weer terug.

THEUN:

Denk je?

PETER:

Volgens mij kunnen ze niet terug.

(Muziek)

THEUN:

Waar wachten ze nou op

MARJO:

Ze gaan weer terug.

PETER:

Ze kunnen helemaal niet terug.

MARJO:

Wij mogen ze in elk geval NIET doorlaten.

(Muziek)

THEUN:

Ze hebben van alles bij zich; rugzakken, matjes, koffers, kinderwagens...

PETER:

en die moeten wij allemaal tegenhouden?

MARJO:

Ze keren weer om. Die gaan weer omkeren.

PETER:

Omkeren, ze zijn daar in Vlaanderen hun leven niet zeker! Ze worden daar vervolgd!

MARJO:

Ze worden helemaal niet vervolgd.

PETER:

Zeker wel. Ik hoorde ze op de radio zeggen

dat 'een steeds grotere groep "niet etnische Vlamingen" zich bedreigd voelt door het op-laaierende geweld!'

THEUN:
Hè niet etnische Vlamingen?

MARJO:
Ja Vlamingen die niet al honderden generaties in Vlaanderen wonen, maar bijvoorbeeld uh, weet ik veel, ouders hebben die uit Congo ge-emigreerd zijn o.i.d.
Alle burgers moeten daar nu een taaltest doen.

PETER:
Oh ja dat, maar ze noemen het een 'taalkeuze'. Vlamingen die niet het Nederlands als moedertaal hebben, vrezen dat deze 'Taalkeuze' tegen hen zal worden gebruikt en dat dit dan dus ook gevolgen zal hebben voor hun rechten in 'het nieuwe Vlaanderen'.

MARJO:
Jaja, bang maken door discriminerende maatregelen.

PETER:
Discriminerende maatregelen? Je bedoelt gewoon discriminatie, toch?

MARJO:
Weet je wat ik gehoord heb; dat Frankrijk en Duitsland 'garanties' willen van die nieuwe Vlaamse regering dat 'minderheden' veilig zullen zijn.

PETER:
Ja, dat 'alle burgers van het nieuwe Vlaanderen

gelijke rechten moeten hebben en dat er geen enkele groep buitengesloten of gediscrimineerd mag worden'. Dat we dat binnen Europa tegen elkaar moeten zeggen! Pfff... Garanties. Garanties van wie??

THEUN:
Van die creep van de volkspartij gaan ze die garanties niet krijgen. No way.

PETER:
En wat als er géén garanties komen? Gaan Duitsland en Frankrijk zeker huilen? Of sancties instellen? Of gaan ze die 'minderheden' dan opnemen?

MARJO:
Niemand gaat hun minderheden opnemen. Die vragen alleen om garanties om hun eigen geweten te sussen.

PETER:
Om beter te kunnen slapen.

(...)

PASPOORT
Een terreinwagentje komt van achter naar de grens rijden. Op het wagentje staat een zwarte paal met een wit, leeg, rechthoekig bordjes

VLAAMSE VROUWENSTEM
... Oh. U wilt natuurlijk mijn paspoort zien?

THEUN
Nee ook met paspoort, maakt niet uit. Wij mogen tot nader order niemand doorlaten.

UIT HET THEATER: ACTS OF CITIZENSHIP

VLAAMSE VROUWENSTEM
Tot nader order? En wanneer is dat?

PETER
Nader order is nader order.

THEUN
Het spijt ons maar u zult weer moeten omkeren.

VLAAMSE VROUWENSTEM
De grens gesloten?
Ik heb gewoon een paspoort, ik ben een EU-
burger.
Hier is mijn paspoort.

Hier.
Kijk dan.
Hallo meneer?
Hallo?

Meneer?
Mevrouw. Ik heb gewoon een paspoort

THEUN
Orders zijn orders en wij mogen u niet door-
laten.

VLAAMSE VROUWENSTEM
Maar waarom niet?

Hallo?
Meneer?
Waarom mogen we er niet door?

Mevrouw??
Hallo!
Waarom mogen we er niet door?

Hallo?

(Het wagentje trekt zich terug.)

THEUN:
(Als karretje buiten gehoorsafstand is.)
Ze zien er misschien anders uit als wij
en ze zijn niet zo wit als wij... maar ze spreken
wel onze taal...

MARJO:
Onze taal?

PETER:
En om ze dan te moeten tegenhouden dat
maakt het toch...
ja dat vind ik wel... lastig

THEUN:
En voor 'niet etnische Vlamingen' ... spreken ze
wel verdomd goed Vlaams euh Nederlands...
dus ja, ze spreken gewoon onze taal en -

MARJO:
Vind je?

THEUN:
Ja toch?

MARJO:
Technisch gezien misschien wel.

PETER:
Technisch gezien? Nederlands is toch gewoon
Nederlands?

MARJO:
Nou, ja zij spreken misschien wel Nederlands,

UIT HET THEATER: ACTS OF CITIZENSHIP

maar zij geven niet dezelfde betekenis aan woorden als wij, als jij en ik.

THEUN:
Hoe bedoel je?

MARJO:
Nou, jij en ik, wij zijn Nederlands. Wij zijn deze taal.

Het zit in elke vezel van ons lijf. Onze ouders spreken hem, onze grootouders, onze overgrootouders... Dat gaat generaties terug hè, één grote ketting van toen tot nu.

Wij, jij en ik, zij ook, wij zijn de eeuwenoude concentratie van deze taal, deze cultuur, dit volk.

Het Nederlands is voor hen toch anders... als... ja ik ga het toch gewoon zeggen, een jas die ze niet helemaal past.

Een jas die ze bovenop al hun andere kleren dragen.

Dat zit niet altijd lekker.

Dus ik denk niet dat zij dezelfde betekenis geven aan woorden als wij.

PETER:
Hè wat? Wat probeer jij nu te zeggen??

(...)

THE BORDER IS CLOSED

THEUN:
Ze staan daar maar...

PETER:
Het worden er steeds meer.
Jongens...

Het worden er steeds meer ...

MARJO:
(Door megafoon)
Ladies and Gentlemen
We see more and more of you coming here hoping to get through.
But we cannot let you through.

THEUN:
(Door megafoon)
We are sorry but we cannot let you through.

PETER:
Ze spreken toch gewoon Nederlands?

THEUN:
(Door megafoon)
We cannot let you through. Er is geen – no room here
no gymnastic – gymzaal were you can stay for the night and
we don't have veldbedden and so on.

MARJO:
(Door megafoon)
Ladies and gentlemen.
We kindly ask you to go back to where you came from.

PETER:
Nederlands... Nederlands... ze spreken en verstaan gewoon Nederlands!!

MARJO:
(Door megafoon)
The border is closed.

UIT HET THEATER: ACTS OF CITIZENSHIP

NAAR EER EN GEWETEN

*Marjo heeft een bord gepakt met de tekst
NEDERLANDSE PREMIER.*

Dames en Heren.

Dankuwel.

Dankuwel dat ik hier mag staan en het woord tot u mag richten.

Laat me eerst en vooral zeggen dat het goed is hier te zijn.

De situatie in voormalig België, en ook hier aan de grens, is zorgelijk en we moeten ervoor waken dat Nederland, maar ook de internationale gemeenschap, niet opnieuw tekortschiet in het bieden van voldoende bescherming.

De Nederlandse regering, als lid van die internationale gemeenschap, draagt hiervoor een medeverantwoordelijkheid.

Wij hebben ons aandeel in dramatische gebeurtenissen in de wereldgeschiedenis, in de geschiedenis van de Balkan, en in onze eigen nationale geschiedenis gehad.

Ik wil vermijden dat er nog meer zwarte bladzijden in ons boek bijkomen.

Wij hebben lessen geleerd over het omgaan met internationale vredesoperatie en etnische zuiveringen; en deze lessen worden sindsdien toegepast. Nederland wil actief blijven bijdragen aan handhaving en – waar nodig – herstel van de internationale rechtsorde.

Ik wil iedereen recht in de ogen kunnen blijven kijken.

Ik wil steeds naar eer en geweten handelen...

PETER (*met bord INFLUENCER*):

Dit soort teksten...

Wie verzint dat?!

Dat kàn toch niet?

Wij staan daar maar staan daar maar...

En wij doen helemaal niks...

Niks!!

Wat nou medeverantwoordelijkheid?

Wàt is medeverantwoordelijkheid als je niets

doet? Als je niets mag doen?

Medeverantwoordelijkheid..

Medeverantwoordelijkheid?

Medemenselijkheid!

Menselijkheid!

Alle mensen.

Alle mensen.

Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren. Zij zijn begiftigd met verstand en geweten en behoren zich jegens elkander in een geest van broederschap te gedragen.

Broederschap broederschap broederschap

MARJO (*met bord PREMIER*):

Ik wil iedereen recht in de ogen kunnen blijven kijken.

Ik wil steeds naar eer en geweten handelen.

Die overtuiging hād ik en die overtuiging wordt alleen maar versterkt nu ik het hier met eigen ogen zie en de mensen die het aangaat ook echt spreek.

UIT HET THEATER: ACTS OF CITIZENSHIP

Nederland neemt nadrukkelijk niet de verantwoordelijkheid op zich voor deze verzameling van duizenden vluchtelingen aan de Nederlands-Vlaamse grens.

Dit blijft een Vlaams-Waalse crisis – en niet de onze.

Wél wordt erkend dat wij een politieke medeverantwoordelijkheid hebben voor de ordentelijke afhandeling van deze humanitaire crisis.

Ik wil op deze plaats ook nogmaals onderstrepen dat de grenswachters die hier nu onze grenzen beschermen,

(stem vanaf hier onversterkt)

niet verantwoordelijk zijn voor wat hier gebeurt.

Zij doen onder bijzonder moeilijke omstandigheden met grote inzet hun werk.

Nederland is neutraal, en blijft neutraal.

(...)

AISHA OF ANNEMARIE

VLAAMSE VROUWENSTEM

Meneer?

Beeldt u zich eens in dat ik uw dochter ben.

Of uw vrouw of uw zus of uw moeder.

Iemand die op u lijkt.

Stelt u zich eens voor dat ik diegene ben.

Beeldt u zich dat eens in.

Ik die uw dochter had kunnen zijn.

Of ik die U kan zijn.

U die mij kan zijn...

En als u zich dat inbeeldt.

U die in mijn schoenen staat.

Zou u dan niet ook wanhopig zijn?

Wat denkt u?

Wat vindt u van mij?

Kunt u mij vertrouwen?

Maakt het voor u uit hoe ik eruitzie?

Wat voor naam zou u mij geven?

Aisha of eerder Annemarie?

'Acts of Citizenship' van Via Berlin i.s.m. het Berlage Saxophone Quartet is tot 22 januari 2023 te zien in de theaters met speciaal voor- en naprogramma. Ga voor meer informatie naar www.viaberlin.nl.

Register S&D 2022

Vetgedrukte cijfers verwijzen naar het editienummer van deze jaargang. Op de website van de Wiardi Beckman Stichting staat het register van S&D vanaf 1939 en staan alle artikelen vanaf 2015. Oudere artikelen zijn te downloaden via DNPP van de Rijksuniversiteit Groningen.

- Arts, Hiske
– *Kantelpunten* 1-67
- Bakker, David
– *Een streep door het Pensioenakkoord* 2-53
- Bakker, Kristian
– *De samenleving als sociaal contract: van verhulling naar onthulling* 1-33
- Baldewingsh, Rabin S.
– *Haal het woord 'ras' uit de Grondwet* 6-49
- Bäumer Escobar, Vinzenz
– *Het fossiele drama van Rotterdam?* 5-20
- Beer, Paul de
– *De arbeidsmarkt is geen markt* 3-7
– *De nieuwe verzorgingsstaat* 5-6
- Bender, Claire
– *Uit het theater Class Warfare Forever* 2-67
(zie ook: Heegstra, Joeri & Veen, Samir)
- Berg, Joop van den
– *Een kabinet verwerkt in rancune* 1-7
- Berghuis, Roel
– *Erop of eronder voor Tata Steel Nederland* 5-10
(zie ook: Brouns, Sjoerd)
- Beugelsdijk, Sjoerd
– *De paradox van de sociaal-democratie* 6-15
- Blokland, Hans
– *Een programma tegen democratisch verval* 2-43
- Bokhorst, Meike
– *Gratis advies* 3-6
– *Help ook lagere inkomens bij verduurzaming van hun huis* 6-30
- Bolhuis, Wimar
– *Maak snel een gezamenlijk verkiezingsprogramma* 6-6
- Boonstra, Klara
– *Ongelijke zeggenschap over de werkplek* 2-19
- Bracht, Zarah
– *Uit het theater-Being wrong and how to admit it* 1-73
- Brinkman, Onno
– *De menselijke maat* 2-28 (Vonk, Gijsbert)
- Brouns, Sjoerd
– *Pak energiearmoede gericht aan* 1-17
(zie ook: Croon, Tijn)
– *Erop of eronder voor Tata Steel Nederland* 5-10
(zie ook: Berghuis, Roel)
- Burgering, Lukas
– *Ook landelijke partijen zijn lokaal geworteld* 3-55
- Chahim, Mohammed
– *Wie gaat er straks het dak op?* 5-28
(zie ook: Jongerius, Agnes & Tukker, Arnold)
- Croon, Tijn
– *Pak energiearmoede gericht aan* 1-17 (zie ook: Brouns, Sjoerd)
- Dankbaar, Ben
– *Europa en de nieuwe Koude Oorlog* 6-35
- Derksen, Wim
– *Tien plagen van het openbaar bestuur* 5-36
- Dirks Frank
– *Zonder nieuwbouw jaarlijks 15.000 woningen erbij* 4-7 (zie ook: Klaveren, Susan van & Wassenberg, Frank)
- Dunk, Thomas von der
– *Hoe de Westerse neoliberale marktideologie Poetins macht hielp opbouwen* 3-30
- Duyvendak, Jan Willem
– *Tussen superdiversiteit en nativisme* 6-23
(zie ook: Hurenkamp, Menno)
- El Hamidi, Lotfi
– *Tolerantie, brandstof voor de smeltoven* 4-56
- Hamans, Camiel
– *Kernwapens terug op de Europese agenda* 4-55
(zie ook: Wiersma, Jan Marinus)
– *Een nieuwe wende* 5-50
(zie ook: Wiersma, Jan Marinus)
– *Herstel van de internationale rechtsorde* 6-42
(zie ook: Wiersma, Jan Marinus)

- Hanegraaff, Marcel
– *Hoe het bedrijfsleven de politieke beïnvloedt* 6-7
- Heegstra, Joeri
– *Uit het theater–Class Warfare Forever* 2-67
(zie ook: Bender, Claire & Veen, Samir)
- Heinhuis, Lian
– *De valse belofte van een nieuw contract* 1-37
- Hetzel, Julian
– *Uit het theater–There will be light* 3-57
- Hoek, Hermen
– *Vrijmipo–Rodaan Al Galidi–Vergadering* 1-4
(zie ook: Osch, Marc van)
– *Vrijmipo–K. Michel–Onder bankiers (in de City)* 2-4 (zie ook: Osch, Marc van)
– *Vrijmipo–Paul Rodenko–Bommen* 3-4
(zie ook: Osch, Marc van)
– *Vrijmipo István Kemény–De tv* 4-4
(zie ook: Osch, Marc van)
– *Vrijmipo–Vicky Francken–Grondbeginsel* 5-4
(zie ook: Osch, Marc van)
– *Vrijmipo–Risto Oikarinen–Een herfstsonate over eigendomsverhoudingen (Adriaan van der Hoeven)* 6-4 (zie ook: Osch, Marc van)
- Holman, Janneke
– *Deelarmoede serieus nemen is sociaal-democratisch* 6-22
- Hurenkamp, Menno
– *Vrolijke noodzaak: Stappenplan voor linkse samenwerking* 3-43
(zie ook: Meijers, Maurits; Praag, Philip van; Rooduijn, Matthijs & Woltring Naomi)
– *Tussen superdiversiteit en nativisme* 6-23
(zie ook: Duyvendak, Jan Willem)
- Huybrechtse, Saskia
– *Uit het theater–SNIKHEET* 5-67
- Jansen, Matijs
– *Uit het theater–Work harder* 4-61
(zie ook: Wine Dierickx)
- Jongerius, Agnes
– *Verdedig de welvaartsstaat* 2-41
– *Wie gaat er straks het dak op?* 5-28 (zie ook: Chahim, Mohammed & Tukker, Arnold)
- Kalk, Jacqueline
– *Politiek verlof* 1-53
- Kampen, Thomas
– *Klem in de bijstand* 1-54
- Klaveren, Susan van
– *Zonder nieuwbouw jaarlijks 15.000 woningen erbij* 4-7 (zie ook: Dirks, Frank & Wassenberg, Frank)
- Kleinknecht, Alfred
– *Krappe arbeidsmarkt is historische kans voor Nederland* 4-14
- Koole, Ruud
– *De spiegel die wij onszelfvoorhouden: de grondwet* 5-51
- Kriens, Jantine
– *Lokale partijen zijn geen bedreiging maar een kans* 2-14
- Linthorst, Marijke
– *Minder autonomie voor schoolbesturen* 1-6
- Magendane, Kiza
– *Valse tegenstellingen* 2-6
- Meijers, Maurits
– *Vrolijke noodzaak: Stappenplan voor linkse samenwerking* 3-43
(zie ook: Hurenkamp, Menno; Praag, Philip van; Rooduijn, Matthijs & Woltring Naomi)
- Melkert, Ad
– *Progressieve samenwerking: eenheid in verscheidenheid* 3-52
- Miedema, Christie
– *De schaduw van de Duitse Ostpolitik* 2-61
- Nierop, Annemarieke
– *Fractiediscipline* 4-6
– *Weg met die hulp voor iedereen* 6-14
- Osch, Marc van
– *Vrijmipo–Vergadering* 1-4
(zie ook: Hoek, Hermen)
– *Vrijmipo–K. Michel–Onder bankiers (in de City)* 2-4 (zie ook: Hoek, Hermen)
– *Vrijmipo–Paul Rodenko–Bommen* 3-4
(zie ook: Hoek, Hermen)
– *Vrijmipo István Kemény–De tv* 4-4
(zie ook: Hoek, Hermen)
– *Vrijmipo–Vicky Francken–Grondbeginsel* 5-4
(zie ook: Hoek, Hermen)
– *Vrijmipo–Risto Oikarinen–Een herfstsonate over eigendomsverhoudingen (Adriaan van der Hoeven)* 6-4 (zie ook: Hoek, Hermen)
- Otjes, Simon
– *Stabiliteit en versplintering in het progressieve blok* 2-7

- Piri, Kati
– *De Europese geopolitieke vakantie is voorbij* 4-48
- Ploeg, Rick van der
– *Kapitalisme en vrijhandel houden dictators niet tegen* 4-39
- Praag, Philip van
– *Vrolijke noodzaak: Stappenplan voor linkse samenwerking* 3-43
(zie ook: Hurenkamp, Menno; Meijers, Maurits; Rooduijn, Matthijs & Woltring Naomi)
- Pronk, Jan
– *Gelijke rechten zonder grenzen* 1-64
- Riedstra, Rimmert
– *De spiegel van de samenleving* 1-41
- Rietveld, David
– *Klagen over geld* 1-16
- Rooduijn, Matthijs
– *Vrolijke noodzaak: Stappenplan voor linkse samenwerking* 3-43
(zie ook: Hurenkamp, Menno; Meijers, Maurits; Praag, Philip van & Woltring Naomi)
- Sas, Peter
– *Samen tegen het kapitalisme* 1-45
- Sent, Esther-Mirjam
– *Zoektocht naar linkse samenwerking* 3-41
- Schippefelt, Max
– *Waar gaan we heen?* 6-48
- 'S Jongers, Tim
– *Van kloof naar brug* 4-26
– *Meer dan wetenschap alleen* 5-7
– *Armoedebeleid veroorzaakt een vissenkomeffect* 6-28
- Slagmolen, Dagmar
– *Uit het theater-Via Berlin-Acts of Citizenship* 6-55
- Strik, Tineke
– *Een alternatief voor Europa's falende asielsysteem* 3-19
(zie ook: Verheul, Julia)
- Swaak, Klaas
– *Bottom-up partij* 1-63
- Tang, Paul
– *Sociale media: weg van de ophef* 5-43
- Thijssen, Noortje
– *Verblind door het licht* 5-42
- Tukker, Arnold
– *Wie gaat er straks het dak op?* 5-28 (zie ook: Jongerius, Agnes & Chahim, Mohammed)
- Veen, Samir
– *Uit het theater Class Warfare Forever* 2-67
(zie ook: Bender, Claire & Heegstra, Joeri)
- Velde, Henk te
– *De keerzijde van de Grondwet van 1848* 5-60
- Verhagen, Frans
– *Lessen van een oude man II* 3-30
- Verheul, Julia
– *Een alternatief voor Europa's falende asielsysteem* 3-19
(zie ook: Strik, Tineke)
- Vonk, Gijsbert
– *De menselijke maat* 2-28 (Brinkman, Onno)
- Waal, Lodewijk de
– *Automatische prijscompensatie: terug van weggeweest* 2-26
- Waalkens, Harm Evert
– *Innovatieboer* 2-60
- Wassenberg, Frank
– *Zonder nieuwbouw jaarlijks 15.000 woningen erbij* 4-7 (zie ook: Klaveren, Susan van & Dirks, Frank)
- Wiersma, Jan Marinus
– *Kernwapens terug op de Europese agenda* 4-55
(zie ook: Hamans, Camiel)
- *Een nieuwe wende* 5-50
(zie ook: Hamans, Camiel)
- *Herstel van de internationale rechtsorde* 6-42
(zie ook: Hamans, Camiel)
- Wind, Barend
– *Sociaal-democraat, hou je oog op de bal* 1-28
- Wine Dierickx
– *Uit het theater-Work harder* 4-61
(zie ook: Jansen, Matijs)
- Woltring Naomi
– *Vrolijke noodzaak: Stappenplan voor linkse samenwerking* 3-43 (zie ook: Hurenkamp, Menno; Meijers, Maurits; Praag, Philip van & Rooduijn, Matthijs)

- 3 *Redactioneel* Wat delen we nog?
- 4 *Vrijmipo* **Risto Oikarinen** Een herfstsonate over eigendomsverhoudingen
- 6 *Column* **Wimar Bolhuis** Maak snel een gezamenlijk verkiezingsprogramma
-
- 7 **Marcel Hanegraaff** Hoe het bedrijfsleven de politiek beïnvloedt
- 14 *Column* **Annemarieke Nierop** Weg met die hulp voor iedereen
- 15 **Sjoerd Beugelsdijk** De geïndividualiseerde samenleving is een politieke valkuil
- 22 *Column* **Janneke Holman** Deelarmoede serieus nemen is juist heel sociaal-democratisch
- 23 **Menno Hurenkamp & Jan Willem Duyvendak** Tussen superdiversiteit en nativisme
-
- 28 *Column* **Tim 'S Jongers** Armoedebeleid veroorzaakt een vissenkomeffect
- 30 **Meike Bokhorst** Help ook lagere inkomens bij verduurzaming van hun huis
- 35 **Ben Dankbaar** Europa en de nieuwe Koude Oorlog
- 42 **Camiel Hamans & Jan Marinus Wiersma** Herstel van de internationale rechtsorde
-
- 48 *Column* **Max Schipperfelt** Waar gaan we heen?
- 49 **Rabin S. Baldewsingh** Haal het woord 'ras' uit de Grondwet
- 55 *Uit het theater* **Dagmar Slagmolen** Acts of citizenship
- 64 Register 2022

